

Onder de Biesbosch

*Historisch-geografische en naamkundige bouwstenen voor een reconstructie van het in 1421 verdrongen middeleeuwse cultuurlandschap van de Groote Waard**

Inleiding

Chris de Bont

47

In het laatste kwart van de negentiende eeuw is de basis gelegd voor een nieuwe wetenschappelijke aanpak van de historische geografie.¹ Onderzoekers als Hingman en Ramaer combineerden oude kaartbeelden met archiefmateriaal voor het maken van landschapsreconstructies van de door stormvloed, rivieroverstromingen, of oeverafslag verloren gegane middeleeuwse cultuurlandschappen.² Beekman, Van Rheineck Leyssius en Fockema Andreae volgden op deze ingeslagen weg.³ Projecteerde Hingman als historisch kartograaf toch vooral historische kaartbeelden op het contemporaine negentiende-eeuwse kaartbeeld, Ramaer en Beekman hadden, naast hun historische kennis, al meer inzicht in de landschapsprocessen, waardoor hun landschapsreconstructies minder statisch waren dan die van Hingman.⁴ Ook de rechtshistoricus Fockema Andreae had een redelijk ontwikkeld gevoel voor ruimtelijke processen. Tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw bleven vooral de reconstructies van Ramaer en Beekman het beeld van het middeleeuwse cultuurlandschap van West-Nederland, en meer in het bijzonder van de Groote Waard, bepalen.⁵ Als deze onderzoekers al van naamkundig materiaal gebruik maakten dan was dat toch voornamelijk min of meer toevallig en verre van systematisch.

Nade Tweede Wereldoorlog zijn de inzichten in de landschapsgenese van West-Nederland nogal veranderd.⁶ De door Ramaer en Beekman vervaardigde landschapsreconstructies waren aan vernieuwing toe. In 1981 heeft Stol bij zijn beschrijving van de Groote Waard de nieuwe historisch-geografische inzichten aangestipt, hoewel hij de inmiddels honderd jaar oude reconstructie van Ramaer niet echt ter discussie stelde.⁷ Aan het verkavelingspatroon, en daarmee aan de ont- en afwateringssysteem van het cultuurland, werd in geen van de landschapsreconstructies veel aandacht besteed. Veel verder dan het projecteren van het midden-negentiende-eeuwse kaartbeeld van vooral de Alblasserwaard 'op' de Groote Waard kwam men meestal niet. Hierbij speelde de naamkunde, afgezien van een enkel artikel als de studie over de waternamen Dubbel en Devel,⁸ nauwelijks een rol van betekenis.

Vanuit onverwachte hoek deed zich de mogelijkheid voor een interdisciplinaire studie uit te voeren naar de genese van de Groote Waard-Biesbosch.⁹ Na de wateroverlast van 1995 was Rijkswaterstaat geïnteresseerd geraakt in de mogelijkheden voor rivierverruiming en waterberging.¹⁰ Ook de Biesbosch kan tijdens toekomstige hoogwaters mogelijk dienen als tijdelijke wateropslag. Wel is dan een aantal ingrepen in het landschap noodzakelijk, waarbij ook aardkundige en cultuurhistorische waarden aan maaiveld en in de ondergrond in het gedrang kunnen komen. Door dit gecombineerde historisch-geografisch, geologisch, geomorfologisch (terreinvormen) en archeologisch onderzoek zijn deze cultuurhistorische waarden in kaart gebracht. Een historisch-geografische reconstructie van het cultuurlandschap vóór de Sint-Elizabethsvloed van 1421 diende ook als historisch-landschappelijke context voor het relevante archeologisch vondstenmateriaal en gaf tevens een idee van de te verwachten archeologica.

1. De Groote Waard (Renes 1985); donkergrij: de Langstraat.

48

Van belang is de vraag of bij de onstuimige stormvloedactiviteiten uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw alle sporen in het oude landschap zijn weggeslagen, of dat er nog veel onder de jongere sedimenten bewaard is gebleven.¹¹ In het eerste geval stonden mij voornamelijk historische gegevens ten dienste, merendeels dezelfde die Ramaer en Beekman ook al hadden geraadpleegd. Of ik hiermee veel zou kunnen toevoegen aan de visie van beide geleerden viel te betwijfelen. In het tweede geval zijn in het door sedimenten gefossiliseerde cultuurlandschap onder de Biesbosch nog genoeg aanknopingspunten aanwezig die kunnen dienen als bouwstenen voor en ijkpunten bij het beredeneren en vervaardigen van de laatmiddeleeuwse landschapsreconstructie.

Voordat ik tot de reconstructie van het middeleeuwse cultuurlandschap van de Groote Waard kom, sta ik kort stil bij de opkomst en ondergang van dit bijzondere laatmiddeleeuwse waterstaatsfenomeen. Daarna bespreek ik het landschap en de bewoning in de Groote Waard, waarbij naamkundige gegevens een belangrijke ontvullende rol blijken te spelen en geef ik mijn schets van het cultuurlandschap van de Groote Waard. In een naschrift bij dit interdisciplinaire onderzoek schat ik in of de resultaten historisch-geografische en naamkundige consequenties hebben die de genese van de Groote Waard overstijgen, ook in hun interdisciplinaire afhankelijkheid en zeggingskracht.

Opkomst en ondergang van de Groote Waard

De Groote Waard lag in de overgangszone tussen het Midden-Nederlandse rivierengebied en het West-Nederlandse veenontginningslandschap. Voordat in het rivierengebied in de late Middeleeuwen de doorgaande bedijkingen tot stand waren gekomen, waren de zavelige oeverwallen vanouds bewoond. De verder van de rivier gelegen – al dan niet venige – kommen waren onbewoonbaar. De na de bedijking gevormde uiterwaarden spelen in dit verhaal geen rol. In de vroege Middeleeuwen was een groot deel van West-Nederland nog bedekt met veen. Ook in de Groote Waard blijkt dat het geval te zijn. De Merwede vormde de noordelijke begrenzing van de Groote Waard. Verder werd het gebied doorsneden door de Maas en enkele secundaire waterlopen, zoals de Dussen, Alm en Dubbel, resten van oudere Maastracées.¹² De geschiedenis van de Groote Waard is elders uitvoerig beschreven.¹³ Voor dit artikel is het van belang om uit te vinden welke waterlopen met hun eventuele oeverwallen een rol speelden bij de ontginning en bewoning van het gebied en waar deze gesitueerd waren. Ramaer, Beekman en andere oudere onderzoekers dachten in kaartbeelden. Ze wisten niet beter of het cultuurlandschap van de Groote Waard was in 1421 voor altijd van de kaart geveegd. Dat bleek mee te vallen.

Alle rivierlopen, op de Donge na die uit de Brabantse venen kwam, waren in de loop van de dertiende eeuw afgedamd (afb. 1).¹⁴ De hoofdstroom van de Maas had zich gefaseerd in noordelijke richting verlegd en stroomde bij Woudrichem uit in de Merwede.¹⁵ De Dordtse Waard, de Tieselenswaard en de Riederwaard

kregen in de dertiende eeuw een eigen dijkbestuur. De bedijkingen, de aanleg van dammen en het ontstaan van een bestuurlijk kader vormden de opmaat tot de Groote Waard. In de loop van de veertiende eeuw wordt duidelijk welke gebieden onder de waterstaatkundige eenheid de Groote Waard vallen: naast de al genoemde waarden ook het Land van Heusden en Altena en de *veen zijde* of *veenriin* – de latere Langstraat – ten zuiden van de Maas. De Groote Waard als waterstaatkundige eenheid lag deels op Hollands, deels op Brabants grondgebied, terwijl het meest oostelijke deel het min of meer onafhankelijke Land van Heusden en Altena omvatte.¹⁶ In het begin van de vijftiende eeuw was de Groote Waard omringd door één gesloten dijksysteem.¹⁷ Ook hierbij bleken de waterstaatkundige grenzen belangrijker dan de grens tussen graafschap en hertogdom.¹⁸ Zonder gereguleerde waterstaat geen geordende samenleving.

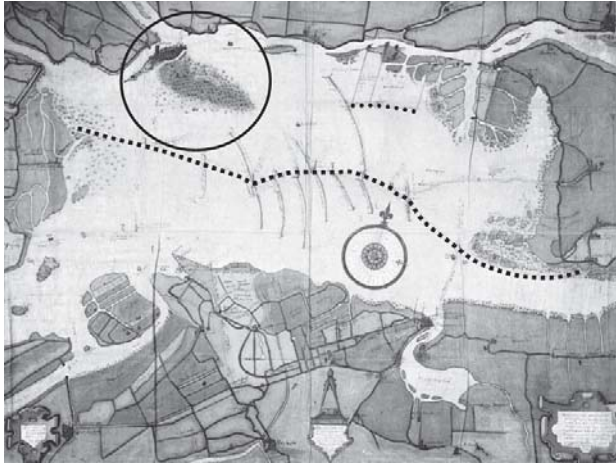
Op een stormachtige novembernacht in 1421 ging tijdens een springtij, waardoor het zeewater diep landinwaarts werd opgestuwd en de afstroom van rivierwater werd belemmerd, de dijk van de Groote Waard bij Broek door. Enige tijd later barstte de Merwede bij Werkendam uit haar zuidelijke banddijk. Via het Steurgat en de Amer ontstond via Broek een verbinding met het al eerder door de agressieve zee gevormde Haringvliet en Grevelingen.¹⁹ Dat de Merwede juist bij Werkendam door de dijk brak is niet verwonderlijk. Daar immers kruiste in de ondergrond de zandige oeverwal van de Werken de dijk.²⁰ Deze ‘kruispunten’ zijn altijd beruchte kwelplekken, waar de dijken bij hoogwater het eerst worden ondermijnd, om vervolgens door te breken. Dat de overstroming dwars door de Groote Waard een spoor kon trekken had ook te maken met het feit dat oude binnendijken waren afgegraven en er op verschillende plaatsen te dicht langs de dijken veen was afgegraven, vooral voor zoutwinning.²¹ De ondergang van de Groote Waard door de Sint-Elizabetsvloed van 1421 was feitelijk de laatste fase in een al bijna duizend jaar durend continu proces van landvernietiging en naar het oosten oprukken van een mariene invloed.²² Door het natuurgeweld, maar meer nog omdat te lang werd gewacht met het herstellen van de doorgebroken dijken, kon hier de Biesbosch ontstaan.²³ Voor zover niet weggeslagen, is het oude cultuurland van de Groote Waard afgedekt door enkele meters Biesboschafzettingen,²⁴ die naar het oosten toe uitwijken tegen het Land van Altena.²⁵

Bewoonde rivieroever

Het landschap van de Groote Waard van vóór 1421 zag er totaal anders uit dan de huidige Biesbosch, een door getijdewerking opgebouwd en door de mens bepopeld gebied. In de Biesbosch zijn nauwelijks landschapselementen bewaard gebleven die van vóór 1421 dateren.²⁶ De oeverwallen van Merwede en Maas en de verschillende zijtakken vormden de oudste bewoningslocaties in de Groote Waard en de basislijnen voor de oudste inrichting en waterhuishouding van het gebied. Ze worden hier daarom kort beschreven (zie afb. 4).

De Merwede bleek de meest constante factor in een verder nogal veranderend landschap. De relatief smalle oeverwallen hebben zich tijdens de Sint-Elizabetsvloed redelijk kunnen handhaven. De noordelijke begrenzing lag langs de Banddijk van de Alblasserwaard die niet noemenswaardig door het natuurgeweld in 1421 is aangetast; de zuidelijke oever lijkt bij de overstroming gedeeltelijk gespaard te zijn gebleven. De kaart van Sluijter van 1560 (afb. 2) toont de resten van het slot Ter Merwe bij Dordrecht en van de zuidelijke Merwededijk.²⁷ Geoelektrisch weerstandsonderzoek geeft aan dat ten zuiden van de relatief smalle oeverwallenzone van de Merwede enkele oudere oeverwalrestanten in de ondergrond aanwezig zijn. Deze liggen vier tot zes meter onder het oude maaiveld en speelden in de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van de Groote Waard geen enkele rol.²⁸

Ook bij het reconstrueren van de andere waterlopen is in eerste instantie gebruik gemaakt van geo-elektrische weerstandsgegevens die voor het Eiland van Dordrecht beschikbaar zijn. Voor de aansluiting met de Alm en de Dussen,

2. De kaart van Sluyter uit 1560 met de gereconstrueerde oude Maasloop (geblokte lijn), een deel van de Graaf tussen Maas en Merwede (stippellijn) en linksboven het Eiland van Dordrecht, dat voornamelijk bestaat uit de oude stad met wat op- en aanwassen (cirkel).

waarvan de loop in het Land van Heusden natuurlijk bekend is, boden verschillende bodemkaarten voldoende aanknopingspunten.²⁹ Voor het door de overstroming van 1421 waarschijnlijk meestaangetaste midden-gebied waren geen relevante geologische en bodemkundige gegevens aanwezig en moest kritisch worden teruggegrepen op de historische reconstructies van Hingman en Ramaer. Waarop waren hun reconstructies gebaseerd?

Al in de zestiende eeuw bleek het voor de verdeling van de visserijrechten in de grote waterplas die de Biesbosch toen nog was noodzakelijk om de oude loop van de Maas te reconstrueren (afb. 2).³⁰ Met behulp van peilingen vanuit een bootje werd de bij Heusden afgedamde oude Maasloop vanaf Drongelen stroomafwaarts in kaart gebracht. Door het plaatsen van boeien die aan afgezonken molenstenen werden verankerd werd de gevonden rivierloop gefixeerd

en kon het geruzie over de grenzen van de visserijgebieden verstommen.³¹

Op de topografische kaart van 1850 (schaal 1:50.000) en in wat mindere mate op de moderne topografische kaarten van de Biesbosch lijkt de gereconstrueerde rivierloop in de veelzeggende naam Scheisloot toch herkenbaar. Is het geoorloofd om deze lijn gelijk te stellen aan de in 1560 door Sluyter gereconstrueerde loop? Bij de beantwoording van die vraag helpt een uitstapje naar hoog-Nederland, waar rond 1830 nog grote stukken gemene grond aanwezig waren, die door de rechthebbenden binnen de marke-organisatie gemeenschappelijk werden gebruikt. Bij het opmeten van de kadastrale minuutkaarten rond 1830 werden deze gemene gronden op de kaart al aan de rechthebbenden toegedeeld.³² Toen deze gronden vaak jaren later daadwerkelijk werden ontgonnen zijn de lijnen op de kaart ook echt in het landschap uitgezet en werden ze als hek, sloot of houtwal op de topografische kaarten zichtbaar. Iets dergelijks is in de Biesbosch gebeurd. De gereconstrueerde Maasloop werd bij het inpolderen van de verschillende open aanwassen langzaam een werkelijk topografisch verschijnsel.

De Alm, oorspronkelijk een tak van de Rijn-Merwede, heeft gedurende meer dan een millennium tot kort na 1000 na Christus gefunctioneerd als afwatering van de Maas.³³ Vanaf Neer-Andel tot Almkerk is de loop van de Alm op de bodemkaarten³⁴ maar ook in het huidige landschap goed zichtbaar. Vanaf de Kornse dijk – de grens tussen het Land van Altena en de Biesbosch – naar het westen is deze loop op de bodemkaarten nog ongeveer twee kilometer redelijk, maar in het landschap al moeilijker te volgen. De Alm lijkt zich gesplitst te hebben. De noordelijke tak van de Alm – de Eem – werd bij Eemkerk weer met de Alm verenigd. Het verdere verloop van de Alm tot aan de Maas was niet uit de beschikbare geologische gegevens te reconstrueren. Hier is in 1421 te veel verwoest.

De oudere Maasfase waarin de Dussense stroomrug was opgebouwd, had haar actieve periode al op het eind van de Romeinse tijd afgesloten. De Dussen is vanaf Eethen als een restgeul in het landschap blijven liggen en diende als afwatering van de komontginningen uit de tweede helft van de dertiende eeuw.³⁵

De Dubbel is alleen al door de bijzondere naam interessant.³⁶ Over het verdere verloop van de Dubbel op het Eiland van Dordrecht en de plaats waar de Graaf daarop afwaterde heeft lange tijd onduidelijkheid bestaan. Schilder karteerde in 1537 de Dubbel als afsplitsing van de Maas.³⁷ Op de kaart van Sluyter van 1560 daarentegen komt deze niet voor.³⁸ Het geo-elektrisch weerstandsonderzoek bracht het punt in beeld waar de Dubbel zich van de oude Maasloop afsplitste.³⁹ Aan de hand van zijn archeologische waarnemingen heeft de voormalige stadsarcheoloog van Dordrecht, juist waar het geo-elektrisch onderzoek door de bebouwing van Dordrecht moest stoppen, een intrigerende vertakking, of beter gezegd: ‘verdubbeling’ – beide takken van de Dubbel stromen in noordwestelijke richting een kleine vier kilometer evenwijdig aan elkaar – kunnen aangeven.⁴⁰ Ligt hier mogelijk een verklaring voor de naam Dubbel?⁴¹ De noordelijke tak stroomde via de *Thuredrecht* of Voorstraathaven in noordelijke richting, de zuidelijke tak

splijste zich in de Devel en in, wat Pons noemt, de Nieuwe Dubbel.⁴² Deze nieuwe Dubbel werd na de herdijking van de Zwijndrechtse Waard Oude Maas genoemd, maar lag echt noordelijker dan de middeleeuwse loop van de Maas!

Volgens Stol stond de Werken omstreeks 1000 na Christus in open verbinding met de Alm.⁴³ Hij leidde dat onder meer af uit het feit dat de Werken vóór 1230 werd afgedamd. Weerts en Berendsen hebben aangetoond dat de Alm, die in de vroege Middeleeuwen tijdelijk door de zich naar het noorden verleggende Maas was gereactiveerd, tot in de elfde eeuw actief was. In de vroege Middeleeuwen liep de activiteit in de Werken al sterk terug. Nog vóór 800 na Christus lijkt de Werken een dode tak te zijn geworden.⁴⁴ Het is dan ook niet verwonderlijk dat op de zestiende-eeuwse kaart van Sluyter de Werken niet meer in verbinding staat met de Alm. De reconstructiekaarten van Hingman, Ramaer en Easton volgen in dezen de zestiende-eeuwse kaarten. De oorspronkelijke noordtak van de Alm voerde dus kort na 1000 geen water meer af via de Werken.⁴⁵ De dam in de Werken maakte de tot inham van de Merwede verworpen monding van deze rivier tot ideale haven.

Van de loop van de Donge ten noorden van Geertruidenberg is niets in de bodem bewaard gebleven. Hierdoor is het ook onduidelijk of de Donge ooit is afgedamd, of dat de omringdijk van de Grootte Waard hier altijd heeft 'gekierd'. Heeft de Donge als veenriviertje kort na 1000, toen het veengebied hier op z'n grootst was, hier überhaupt oeverwallen gehad? Het oerdal van de Donge boog vanaf de hoogte van Geertruidenberg meer naar het westen af. Mogelijk is bij een toenemende veengroei de benedenloop van het riviertje al in oostelijke richting gedrongen. Op de kaart van Sluyter uit 1560 raait vanaf Geertruidenberg een rechte lijn noordwaarts naar de loop van de Maas (afb. 2).⁴⁶

Al met al bleek het mogelijk om de verschillende verdrongen rivierlopen in kaart te brengen.⁴⁷ Waar deze riviertakken oeverwallen hadden opgebouwd welke rond 800-1000 na Christus aan maaiveld lagen, was de oudste bewoning van de Grootte Waard gesitueerd die voor mijn landschapsreconstructie van belang was.⁴⁸ De venen ten zuiden van de Maas waren nog niet ontgonnen. Bij de ondergang van de Grootte Waard ongeveer vierhonderd jaar later was het hele gebied inmiddels wel ontgonnen, ontwaterd en in gebruik genomen. Hoe was het oude rivierenland ingericht en hoe zagen de wat jongere agrarische veenontginningen er uit?

Landschap in de Grootte Waard

Op de kaart die Van de Ven heeft gepresenteerd van het Nederlandse landschap rond 800 na Christus⁴⁹ maar die grotendeels is gebaseerd op een kaart die Renes en Schuyf eerder voor de Atlas van Nederland samenstelden,⁵⁰ is duidelijk aangegeven dat grote delen van het West-Nederlandse cultuurlandschap oorspronkelijk bedekt waren met moeras en veen. De Grootte Waard is ontstaan in de grenszone van het rivierengebied en het zogenaamde Hollandveen. Al enkele decennia is bekend hoe snel het maaiveld in een ontwaterde veenontginning door oxidatie en klink kon dalen, en dat het veendek zelfs geheel kon verdwijnen.⁵¹ Door de ontginningsactiviteiten is de grens tussen veen- en rivierengebied in de loop van de eeuwen verschoven. De meest westelijk gelegen oeverwallen en kommen, als meest typerende landschapselementen in het rivierengebied, waren deels met een veendek overgroeid geraakt of hadden zich in die venige omgeving amper kunnen ontwikkelen. Stol introduceerde in dit verband de term 'verdrongen' rivierenlandschap.⁵² De oostelijke grens van het veenlandschap of, meer specifiek, het veengebied dat in de late Middeleeuwen als agrarische veenontginning in gebruik is genomen, liep dwars door Midden-Nederland en ook door de Grootte Waard.⁵³ Ten tijde van de ontginning van de gronden in de latere Grootte Waard was de mariene invloed nog niet ver oostwaarts opgerukt. De zogenaamde estuariumafzettingen reikten rond het jaar 1000 na Christus niet veel verder dan tot bij het huidige Hoogvliet.⁵⁴ In de kern van de Riederwaard waren lokaal zelfs enkele veenmosveenkoepels tot ontwikkeling gekomen. In de waarden meer naar het oosten betrof het voornamelijk bos- en broekveen.⁵⁵ In het zuidelijke

veengebied lag deze grens bij de Striene. Tussen de Striene en de Dieze lag ten zuiden van de vroegmiddeleeuwse Maasloop een uitgestrekt veengebied, dat uitwigde tegen de hogere gronden van zand-Brabant.⁵⁶ Dit veengebied werd door de Donge ontwaterd en in tweeën gesneden, maar waterde ook via kleinere veenstroompjes naar het noorden af.⁵⁷ Eenmaal opgenomen in de Grootte Waard werd dit veengebied *Veen*, *Veenzijde*, of *Veenriin* genoemd.⁵⁸ Aan de hand van oud kaartmateriaal en enkele archivalia, gecombineerd met kennis over de niet bij de Sint-Elizabethsvloed overstromde gebieden, deed Leenders de suggestie dat er een grote veenkoepel ten westen van Geertruidenberg heeft gelegen die met een waaivormige verkaveling was ontwaterd en ontgonnen.⁵⁹ Deze reconstructie paste goed in het beeld van landschap en ontginning van de oostelijk van Geertruidenberg gelegen Langstraat.⁶⁰ Ik kom hierop nog terug. Het lukte hem echter niet om een historisch-landschappelijk logische verbinding tussen deze veronderstelde waaivormige veenontginning en het noordelijker gelegen rivierenlandschap te verwoorden. De naamkunde bleek hierbij uitkomst te bieden.

Monde- en munde-namen

Er bestond over de ligging van enkele oude nederzettingen langs de oude Maasloop geen onduidelijkheid. Ramaer had de dorpen Dubbelmonde, Almonde en Almsvoet op zijn kaart van “Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas rond 1300” aangegeven binnen de door hem gereconstrueerde dorpsgebieden.⁶¹ Zonder problemen werden deze *-monde*-nederzettingen door historici geïnterpreteerd als dorpen gelegen aan de monding van de Alm en de Dubbel. Recent schreef Van der Ham in zijn boek over de geschiedenis van de Grootte Waard: “Dubbelmonde lag tegenover de monding van de Dubbel”.⁶² Renting was nog explicieter: “De Dubbel splitste zich tegenover het voormalige Dubbelmonde (...) uit de Maas af”.⁶³ Een kritische geest als Leenders voelde wel dat de relatie tussen Almonde en Dubbelmonde “... en de uitmondingen van de riviertjes de Alm en de Dubbel ...” wat wringt. “Die riviertjes lagen aan de andere kant van de Maas, zodat deze twee dorpen wel pal aan de Maas gelegen moeten hebben”.⁶⁴ Niemand had oog voor de tegenstrijdigheid in deze beschrijvingen. Naamkunde en historische geografie beweerden ogenschijnlijk het tegenovergestelde.

Een historisch geograaf kan bij plaats- en veldnamen het best uit de voeten met een landschappelijke etymologie. Mensen gaven plaatsen namen om ze van elkaar te kunnen onderscheiden. De namen Almsvoet en Almonde lijken transparant: een verwijzing naar nederzettingen aan de voet en aan de monding van de Alm. Minder logisch was het dat beide dorpen vlak bij elkaar aan weerszijden van de Maas waren gelegen. Het maakte het voor de toenmalige bewoners als naamgevers van de dorpen wel erg moeilijk om ze met zo’n gelijke naamsbetekenis van elkaar te kunnen onderscheiden. Sterker nog, dat lag niet erg voor de hand. Naamkundigen leggen in hun naamsverklaring van Almsvoet – onbedoeld – de vinger op de zere plek. Afgezien van de vraag of de oudste vermelding uit 1105 als *Almisuthe* of *Almifuthe* gelezen moet worden, leggen zij de verbinding met het oud-Nederlandse *mûthan* ‘mondig’, met een verlies van ‘m’ door assimilatie, òf met **fôt* dat zich ontwikkeld heeft tot het Nederlandse ‘voet’.⁶⁵ Beide naamsverklaringen roepen een beeld op van een dorp gelegen aan de voet of de monding van de Alm.⁶⁶ In het midden en westen van Nederland werd de monding van een rivier vaak aangeduid met het oud-Nederlandse *mutha*, zoals het in de eerste helft van de tiende eeuw genoemde ... in *Amuthon* ..., samengesteld uit *a* en *mutha*.⁶⁷

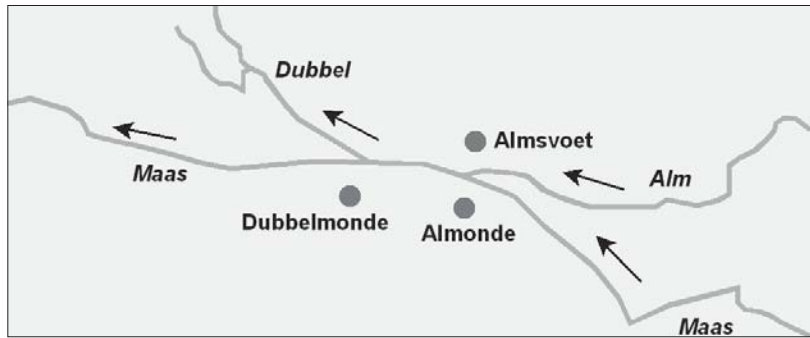
Bijna tegenover Almsvoet lag op de zuidoever van de Maas het dorp Almonde en wat meer naar het westen Dubbelmonde (afb. 3). Afgezien van de opmerking hiervoor dat het dorp Almsvoet wel erg dicht bij Almonde lag, was het duidelijk dat de Alm bij deze nederzettingen uitmondde in de Maas. Als de stroomrichting van de verschillende takken van de Maas in ogenschouw wordt genomen, kon voor Dubbelmonde de naamsverklaring van Künzel⁶⁸ **Dubla+munde* ‘mondig van de Dubbel’ niet worden volgehouden. Dubbelmonde lag juist bij het punt waar de

Dubbel zich van de Maas afsplitste, aan de ‘bovenloop’ van de Dubbel: het tweede naamselement *-monde* in Dubbelmonde kon dus onmogelijk monding betekenen. De aanwezigheid van een mogelijke *-mutha*-naam (Almsvoet) voor ‘monding’ in de onmiddellijke nabijheid wees eigenlijk al in die richting: *mutha* sluit *monde* uit.

De oudste vermeldingen voor Almonde en Dubbelmonde luiden: *Almunde* (1305-06)⁶⁹ en *Duplamunde* (1105).⁷⁰

Dit deed mij denken aan de door Schrijnemakers beschreven situatie bij het Limburgse Roermond, ongeveer honderdvijftig kilometer stroomopwaarts.⁷¹ Hoewel gewoonlijk Roermond, dat in het midden van de twaalfde eeuw als *Ruremunde* of *Roremunt* in de archieven vermeld wordt, ook wordt geïnterpreteerd als ‘nederzetting gelegen aan de monding van de Roer’,⁷² stroomde deze rivier oorspronkelijk een kilometer ten zuiden van Roermond in de Maas. Het bestanddeel *-monde* in Roermond was een jongere vorm voor *-munde*. Dit *munde* leek eerder te slaan op de heuvel die bij de monding van de Roer lag: een *munte*.⁷³ De relatie met het oud-Nederlandse leenwoord *munte*, dat zich heeft ontwikkeld uit het Latijnse *mons* (*-ntis*), in de betekenis van ‘heuvel’ of ‘berg’ lag voor de hand.⁷⁴ Een andere, of beter gezegd een nadere verklaring van *munde* was mogelijk. *Munde* heeft ook de betekenis van ‘bescherming’, of ‘verdediging’.⁷⁵ “Dit woord is nog in deze betekenis bekend in het Duits, zij het dat het als archaisch wordt bestempeld (...). Omdat dit woord teruggaat op een Germaanse vorm **mundô* : hand, bescherming, waarin sprake is van een *-d-* (een explosief dus) en niet van de fricatief *-þ-* (Engelse *th*) blijven nasalering en rekking hier in de Noordzeegermaanse dialecten achterwege. Dit woord blijft dus gewoon *mund* (waarin *-u-* voor korte *oe*-klank staat; later wordt dit *mond* of *mund*)”.⁷⁶ Engelse etymologen omschrijven de betekenis van *mund* kernachtig als ‘strong hill’, afgeleid van het oud-Franse *mont*.⁷⁷ Het in 943 genoemde Roer (... *in fundis ... ita nuncupantibus Rura*) lag mogelijk bij, of is identiek aan de *munte* bij de uitmonding van de Roer⁷⁸ en zou dan mogelijk identiek zijn aan het door Tummers veronderstelde “... Gemonde aan de Roer ...”.⁷⁹

Een eerste verkenning van enkele *-munde*-toponiemen en hun historisch-landschappelijke ligging lijkt beide betekenissen te bevestigen. Hoewel bijvoorbeeld de oudst overgeleverde vermelding, uit de eerste helft van de tiende eeuw, van het Zuid-Hollandse Warmond *UUarmelde* luidt, treedt in de elfde eeuw de omslag naar *Warmunde* op. De daarop volgende vermeldingen bezitten alle het *-munde* naamsbestanddeel. De vigerende naamsverklaring luidt: “Waarschijnlijk een oude waternaam; afleiding met *-nd*-suffix van wortel **war-m-* ‘water’”.⁸⁰ Historisch-landschappelijk gezien vertoont Warmond zeker gelijkenis met de *munde* aan de Roer. Ook *Warmunde* ligt op een natuurlijke verhoging in het landschap, namelijk op een oude strandwal. Binnen de Hollandse historisch-landschappelijke context, en zeker als de naamgeving dateert van vóór het ontstaan van de veel hoger opgestoven zogenaamde Jonge Duinen,⁸¹ lagen deze vanouds bewoonbare strandwallen opvallend hoog in het landschap. *Munde* als ‘hoogte of heuvel’ lijkt hierdoor afdoende verklaard. Een vergelijkbare situatie doet zich voor ten noorden van Haarlem, waar op de noordelijke ‘kaap’ van een strandwal het in 1125-1130 voor het eerst genoemde Schoten (... *in Scatan* ...) opduikt. De naam is afgeleid van het oud-Nederlands *scota*, of oud-Friese *scata*, wat ‘hoge hoek land, uitspringend in het laagland’ betekent.⁸² De strandwal van Schoten is waarschijnlijk nooit met veen overgroeid geraakt. Ook deze ‘schoot’ was ten tijde van de naamgeving duidelijk zichtbaar in het landschap.⁸³ Hoewel de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat Warmond iets minder pregnant op het ‘uiteinde’ van de strandwal ligt had ook hier een *-schoot*-naam niet misstaan. Bedenk hierbij wel dat deze strandwallen door de mens sub-recent behoorlijk zijn afgevlakt.⁸⁴ Waarom heeft in twee vergelijkbare landschappelijke situaties dan toch een verschillende naamgeving plaatsgevonden?

3. Almsvoet, Almonde en Dubbelmonde en de stroomrichting van Maas, Alm en Dubbel vóór 1421.

Een veronderstelde *munde* aan de *War* had een duidelijke militaire betekenis. De *munde* zekerde het verkeer over de Heerweg en de doorvaart over de *War*, nu mogelijk een van de natuurlijke afwateringen tussen de strandwallen van Warmond en Oegstgeest, of tussen de strandwal en het achterliggende veengebied (de Warmonder Lee?). Of is dit allemaal wat te ver gezocht, of naamkundig te zwak onderbouwd?⁸⁵

Donken in de Grootte Waard

Het leek onmogelijk om, zonder inzicht te hebben in de landschappelijke gesteldheid van de zone tussen het veengebied ten zuiden van de oude Maasloop en het rivierenlandschap tussen Maas en Merwede, een reconstructie van het cultuurlandschap van de Grootte Waard te presenteren. Bij hernieuwde raadpleging van de geologische kaarten van de Biesbosch die voor ons project waren vervaardigd bleken precies op de grens tussen het zuidelijke veengebied en de stroomrug van een oudere Maasloop enkele dekzandruggen of rivierduinen onder de vele meters jongere Biesboschafzettingen te liggen. Deze waren waarschijnlijk nooit met veen overgroeid geweest.⁸⁶ Deze verdronken dekzandruggen of rivierduinen, die dus vóór 1421 boven het omringende maaiveld moeten hebben uitgestoken, vormden ideale vestigingsplaatsen in het rivierengebied. Waren dit de *munden*, of verdedigbare hoogten, die wij kennen als *Almunde* en *Duplamunde*?

Het midden-Nederlandse rivierengebied wordt niet alleen gekenmerkt door vanouds bewoonbare stroomruggen en onbewoonbare kommen, maar ook door zogenaamde donken. Donken komen verspreid over het rivierengebied voor, met de nadruk op het oostelijke deel.⁸⁷ Een deel van deze oude rivierduinen is vroeger al onder jongere rivierafzettingen verdwenen; enkele steken ook vandaag nog boven het omringende land uit. In het rivierengebied komt vóór 1200 slechts één *-donk*-vermelding voor, namelijk een *ecclesia sancte Marie sitam in insula Dunc* in 1161. Dit mysterieuze *insula Dunc* krijgt door de naamsverklaring van *dunc*, ‘zandige opduiking in moerassig terrein’,⁸⁸ de betekenis van ‘nat gebied – een waard – waarbinnen donken liggen’. Naast de stroomruggen vormden deze donken vanouds een ideale plaats voor permanente bewoning.⁸⁹ In de Bommelerwaard, het Land van Heusden en Altena, maar ook binnen de verder zeer systematische inrichting van de middeleeuwse agrarische veenontginningen in de Alblasserwaard liggen enkele dorpen op donken die hier boven het omringende maaiveld uitsteken. In de Biesbosch waren geen donken bekend.⁹⁰

Een *munde* op de plaats waar de Alm in de Maas stroomde, of waar de Dubbel zich van de Maas afsplitste lijkt de verklaring voor *Almunde* en *Duplamunde*. Met deze totaal verschillende betekenis van *-voet* en *-mond* vormt de korte afstand tussen Almsvoet en Almonde geen probleem meer. Ten noorden van de Maas lag ‘aan de voet van de Alm’ Almsvoet; ten zuiden van de Maas lag ‘waar de Alm in de Maas uitstroomt’ een (mogelijk versterkte) heuvel Almonde. Van belang is nog in dit verband dat het oorspronkelijke Raamsdonk, dat pas voor het eerst in 1273 als *Ramesdunc* wordt vermeld,⁹¹ enkele kilometers noordelijker dan het huidige dorp bij de oude Maasloop lag.⁹² Tussen het oude Raamsdonk en Almonde lag het oorspronkelijke Drimmelen, dat in een falsum van 980 *Tremella* wordt genoemd.⁹³ Een naamsverklaring uit het Middelnederlandse *dromel*, dat gerelateerd is aan het latijnse *terminus* of ‘grens’,⁹⁴ lijkt voor een oer-Drimmelen in de rij donken Dubbelmonde-Almonde-Drimmelen-Raamsdonk, op de grens van het veen- en het rivierenlandschap, alleszins mogelijk. De oude Raamsdonk is tijdens de Sint-Elizabethsvloed in de meest oostelijke inbraakgeul met de fraaie waternaam Gantel – vaak foutief Oude Maasje genoemd – weggeslagen of onder een metersdikke laag Biesbosch- of estuariumafzettingen verdwenen. Noch de bodemkaarten, noch de geologische gegevens helpen mij hier verder. Ook van *Tremella* is waarschijnlijk geen spoor meer te vinden. Deze veronderstelde donk lag midden in de grootste doorbraakgeul uit 1421 en zal zijn opgeruimd of zodanig onthoofd dat deze niet op de geologische en bodemkaarten is terug te vinden.

4. Landschap en inrichting van de Groote Waard. Legenda: 1: stroomrug (oeverwallen en stroomdraad); 2: rivierlopen (gedeeltelijk gereconstrueerd); 3: veen of klei-op-veen; 4: donken (cirkels: verondersteld); 5: oligotrofe (voedselarme) veenkoepel, met top (donkergrijs); 6: agrarische veenontginningsnederzetting, eerste fase; 7: idem, tweede fase; 8: zijkaede in veenontginningsblok; 9: veenontginningsverkaveling van vóór 1421, gedeeltelijk nog aanwezig; 10: oude bannegrenzen volgens Ramaer 1899; 11: nog herkenbaar deel van de zuidelijke ringdijk van de Groote Waard; 12: afwateringsrichting. De bebouwde kernen van Geertruidenberg en Dordrecht zijn met een gestippeld raster aangegeven.

De Maas beteugeld

Uit onze geologische kaart bleek overigens dat de gereconstrueerde Maasloop bij Geertruidenberg een op het eerste gezicht wel erg onwaarschijnlijk tracé volgde (afb. 4). Kon de middeleeuwse Maasloop ten zuiden van haar eigen oeverwallen hebben gelegen? Moesten de reconstructies van Sluyter, Hingman en Ramaer alsnog naar de prullenbak worden verwezen, of was er bij mij sprake van 'een fout op de lichtbak', de angst van elke historisch geograaf die kaarten tekent? Geen van beide bleek het geval.

Een blik op de ontginningsgeschiedenis van de meer oostelijk gelegen Langstraat kan veel verduidelijken.⁹⁵ In de hoge Middeleeuwen stroomde de Maas tussen het Land van Altena en de Langstraat al ten zuiden van de eigen oeverwallen. De Dussen was op het eind van de Romeinse tijd zodanig aan het verlanden,⁹⁶ dat het waarschijnlijk is dat de loop van de Maas al naar het zuiden was opgeschoven. De rivier heeft nog wel wat oeverwallen kunnen vormen, maar door de 'verzomping' in het veen stelden ze niet veel voor. De grens tussen oeverwallen en het veen lag bij de oorspronkelijke nederzetting Baardwijk, ongeveer twee kilometer ten noorden van het huidige dorp, tussen Doeveren en Heesbeen.⁹⁷ De naam van het in 1136 voor het eerst genoemde *Barduvich* is afgeleid van *barda* 'rand' en *vich* 'nederzetting, vaak met een bepaalde functie'.⁹⁸ Het oudste Baardwijk lag op de rand (*barda*) van de zuidelijke, duidelijk in het landschap als welving zichtbare oeverwal langs de middeleeuwse Maasloop.⁹⁹ De Maas heeft zich in de loop van de tijd in fasen naar het noorden verplaatst, om uiteindelijk bij Woudrichem in de Waal uit te monden en via de Merwede verder naar het westen te stromen.¹⁰⁰ Door deze verplaatsing van de Maas waren in het zuiden de condities voor versnelde veengroei steeds beter geworden. Ten westen van Baardwijk raakten de oeverwallen met veen overgroeid ('verdrongen rivierenlandschap'). De zuidoever van de Maas werd vanaf het oorspronkelijke Baardwijk westwaarts gevormd door een oligotrofe (voedselarme), dus hoger opgegroeide veenrug.¹⁰¹ De rivier had hier

wat meer ruimte dan tussen haar natuurlijke oeverwallen meer stroomopwaarts. De dwingende relatie tussen de twee oeverwallen met een (verlandende) waterloop daartussen en de Maas was verloren gegaan. Meer naar het westen fungeerden de donken van Raamsdonk, Drimmelen, Almonde en Dubbelmonde als een soort harde geleidingsrail in het landschap, waardoor de Maas weer binnen de eigen stroomrug was gedwongen. De oligotrofe veenkoepel vormde de opvulling van de natuurlijke beschoeiing die door deze donken werd gevormd.

Wonen ten zuiden van de Maas

In het voorgaande is duidelijk geworden dat de oude Maasloop een belangrijke landschappelijke scheiding in de Grootte Waard vormde.¹⁰² Tussen Maas en Merwede vertoonde het landschap alle kenmerken van het midden-Nederlandse rivierengebied met oeverwallen en kommen; ten zuiden van de Maas lag de 'donken'-zone en daarachter een groot veencomplex. De uiteindelijke inrichting van de Grootte Waard, of beter gezegd van het gebied dat pas later tot Grootte Waard zou worden samengevoegd, weerspiegelde deze landschappelijke tweedeling.

Ten zuiden van de Maas waren de donken vanouds bewoond.¹⁰³ Vanuit deze donken is niet lang na 1000 na Christus het veengebied ontgonnen en ontwaterd.¹⁰⁴ De koepelvorm van dit voedselarme veencomplex dwong de ontginners een waaiervormige verkaveling aan te leggen, om hiermee een zo goed mogelijke af- en ontwatering van het veen te garanderen.¹⁰⁵ De namen van de verschillende dorpen geven de oorspronkelijke landschappelijke situatie goed weer. Ten westen van Dubbelmonde lagen Twintighoeven, Wioldrecht en Broek. Twintighoeven duidt op de breedte van de middeleeuwse agrarische veenontginning in twintig hoeven,¹⁰⁶ die, als de maatvoering die Van der Linden bij de Cope-nederzettingen heeft aangetoond ook hier van toepassing is, per hoevestrook ongeveer dertig roeden (ongeveer honderdvijftien meter) breed was. Er zijn echter ook aanwijzingen dat de hoevestroken hier wat smaller waren.¹⁰⁷ Het Gravenmoer, net ten oosten van de Donge, was uitgegeven in hoeven van '... breet vier en twintich roeden (en) lanck vier honderd roeden'. Deze maat was in de hele westelijke Langstraat gebruikelijk.¹⁰⁸ Het naamsbestanddeel *-drecht* van het in 1187 genoemde *Wildrecht* geeft aan dat hier een veennederzetting was gelegen.¹⁰⁹ Veenkoepels lagen, zoals de naam al zegt, oorspronkelijk tot enkele meters hoger dan het gemiddelde rivierpeil. Er is immers in het westelijk deel van dit veencomplex turf gestoken; een duidelijke aanwijzing voor een hoog opgegroeide voedselarme veenkoepel.¹¹⁰ De bedijking van dit soort gebieden vond pas plaats nadat het hele veenreliëf was afgevlakt door oxidatie en klink als gevolg van de ontginning en de hiermee samenhangende ontwatering. Het is dus zeer de vraag of de naamsverklaring voor *wil* als 'wiel, diepe plas' hier wel op zijn plaats is,¹¹¹ tenzij het een jongere toevoeging is nadat de bedijkingen hier waren ontstaan en er in de grafelijke kanselarij behoefte bestond om dit Wioldrecht te kunnen onderscheiden van andere *-drecht*-nederzettingen. Het toponiem Broek is afgeleid van het oud-Nederlandse *brôk*, ('broekland'),¹¹² en heeft in al die eeuwen nauwelijks een betekenisverandering doorgemaakt.

Evenals in de aangrenzende Langstraat gold hier het recht van opstrek. De dorpen zijn enkele keren verplaatst, waarbij de boerderijen het nieuw aangemaakte akkerland moesten volgen. Leenders oppert de mogelijkheid dat het huidige Oud-Drimmelen een kerk bezat die van vóór 1421 dateerde en daar als gevolg van genoemde dorpsverplaatsing was gesticht.¹¹³ Bij de aangegeven verplaatsing van de dorpen is Van der Lindens idee over de gemiddelde diepte van zes of twaalf voorling (circa 1200 of 2400 meter) als richtlijn aangehouden (afb. 4).¹¹⁴

Wonen tussen Maas en Merwede

De oudste bewoning in het rivierengebied vond plaats op de oeverwallen. De kommen waren onbewoond en functioneerden voornamelijk als waterberging. Na

de aanleg van de doorgaande rivierdijken, een beweging die vanaf de elfde eeuw vanuit het westen in gang is gezet en die samenhangt met de agrarische ontginning van de venen en de daarna optredende spectaculaire daling van het maaiveld, kon het binnenwater worden gereguleerd en werden de kommen ontgonnen. Al eerder hadden de verschillende nederzettingen eigen dorpskaden opgeworpen om hun akkerland van hoog water te vrijwaren.¹¹⁵ Vanaf het moment dat de rivieren zo goed en kwaad als dat ging binnen de bandijken werden gehouden, was er sprake van een landschappelijke driedeling: oeverwallen, kommen en uiterwaarden.

De ontginningen van de kommen, waarbij de waterberging en de afwatering plaatsvonden binnen een regelmatige verkavelingsstructuur die door zogenaamde zegen was verbonden met enkele grote doorgaande weteringen of met tot wetering vergraven natuurlijke waterlopen, kregen in de late Middeleeuwen hun beslag. Het fijnmazig slotenstelsel met afwateringsweteringen vergde elk jaar nogal wat onderhoud, temeer daar bij hoge waterstanden de kommen nog steeds als overloop en waterberging fungeerden.¹¹⁶

De ontginning van de kommen maakte onderdeel uit van het streven naar een totale beheersing van het binnenwater. Bij een toenemende bevolkingsdruk werd nieuw akkerland op de minder hoge delen van de oeverwallen aangemaakt. Door de beheersing van het binnenwater liepen deze gronden minder kans overstroomd te raken. Door de aanleg van zogenaamde Broekdijken werd het water uit de kommen van de lager gelegen akkers aan de komzijde van de oeverwallen geweerd.

Het is een misvatting te denken dat de aanleg van de bandijken ook een verhoging van de veiligheid betekende. Door de dijken werden de verschillende rivierlopen in een relatief smal bed vastgelegd. Het meegevoerde zand en klei hoopte zich op in deze smalle strook tussen de dijken. Hierdoor kwam de rivier steeds hoger te liggen ten opzichte van het land. De oeverwallen die vanouds door hun hogere ligging een veilig toevluchtsoord waren, bleken deze zekerheid bij een hoger gemiddeld waterpeil niet langer te kunnen bieden. Indien mogelijk verplaatste een deel van de bewoning zich naar de dijken. De bewoonde oeverwallen werden ook opgehoogd. Soms zijn er, zowel binnendijks als buitendijks, terpen opgeworpen.¹¹⁷

Dit was de situatie tussen Maas en Merwede: primaire bewoning op de oeverwallen van Maas en Merwede en secundaire langs de dijken. Het tussengebied was grotendeels leeg. Tussen het moment dat de eerste ontginningen hier plaatsvonden en de ondergang van de Grootte Waard zijn ongeveer vier eeuwen verlopen, waarin het landschap nogal kon veranderen. In de dynamische overgangszone tussen rivierengebied en Hollandveen is het haast onmogelijk om een eenduidige uitspraak te doen over de landschappelijke uitgangssituatie ten tijde van de ontginning. Onze geologische kaart¹¹⁸ biedt ruimte voor een venige en een kleiiger landschapsvariant. Afhankelijk van welke variant wordt gevolgd is vooral het waterstaatsverhaal nogal verschillend. Over de bewoning zijn we vooral door een combinatie van het historisch-geografische werk van Ramaer en de recente archeologische inventarisatie van Odé voldoende ingelicht.¹¹⁹ Er zijn enkele vondsten uit de Romeinse tijd die mogelijk duiden op bewoning langs de Dubbel. Bewoningssporen uit de vroege Middeleeuwen ontbreken in het studiegebied nagenoeg. Op de stroomruggen van Maas, Alm, Dubbel en de Werken zijn bewoningssporen uit de late Middeleeuwen (1050-1500) bekend.

De bodemgesteldheid van het gebied tussen de middeleeuwse Maas en de Merwede rond het jaar 1000 na Christus is vergelijkbaar met de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden ten noorden van de Merwede. Ook hier vertoont het landschap de specifieke kenmerken van de overgangszone tussen rivierengebied en veen. De smalle riviersystemen in de Alblasserwaard zijn nu meestal met een (dun) veenpakket bedekt. In de riviervariant is in de kommen tussen de oeverwallen van Maas en Merwede wel moeras en veen ontstaan, maar dat was zo eutroof – doormengd met rivierklei – dat het nooit hoger dan de oeverwallen kan zijn ‘opgegroeid’.¹²⁰ Grote delen van de oeverwallen konden worden bewoond en bewerkt. In die situatie verliep de afwatering van de verkavelde kommen niet in noordelijke en zuidelijke richting naar Maas en de Merwede, maar via de Graaf in de richting van Dordrecht. Deze Graaf is, ondanks dat sommige auteurs het

als weg¹²¹ of natuurlijk riviertje¹²² aanduiden, zoals de naam aangeeft een gewone wetering en dus vergelijkbaar met de Hertogswetering in de Brabantse Maaskant of met andere, deels vergraven afwateringsweteringen in het midden- en oostelijke rivierengebied. Door het uitwateringspunt van deze weteringen zo ver mogelijk naar het westen te leggen werd, vooralsnog zonder mechanische hulpmiddelen, een optimale afwatering bereikt. In de venige variant zijn de kommen tussen de Maas en Merwede wel gevuld geraakt met veen dat zich lokaal tot mesotroof of zelfs oligotroof veen heeft kunnen ontwikkelen. In deze situatie was de woon- en werkruimte op de oeverwallen wat beperkter: de lagere delen aan de komzijde van de oeverwal waren moerig van aard. De afwatering van de ingerichte kommen verliep eerst langs natuurlijke weg óver de deels met veen overdekte oeverwallen naar de Maas en de Merwede. Pas nadat dit veen door oxidatie en klink was afgeplat moest de Graaf worden aangelegd om de afwatering van de kommen, maar nu in de richting van de Dubbel, in stand te houden. Toen konden ook de lagere delen van de oeverwallen in gebruik worden genomen en werden er Broekdijken aangelegd.

Verder werken

In 1062 geeft Hendrik IV de kerk van Utrecht enkele van de haar door de Hollandse graaf Dirk III en zijn zonen ontnomen goederen en kerken terug, waaronder ... *quod est iuxta Wirkenemunde*.¹²³ Weinig let mij om in dit *Wirkenemunde* een *munde* te zien, langs de Werken, of langs de Alm. Langs de Werken zijn geen donken bekend,¹²⁴ maar mogelijk ligt er een donk onder het recent uitgebreide dorp Almkerk, als meest westelijke van een negental donken op een rij, pal ten oosten van dat dorp.¹²⁵ De oeverwallen van de Werken staken op zich wel boven het omliggende maaiveld uit. Heeft een lokale potentiaat, die belang had bij een verdedigbare heuvel langs de Werken, de natuur een handje geholpen door de oeverwal plaatselijk verder op te laten hogen? De Werken blijkt al rond 800 na Christus te zijn teruggevallen tot een dode tak van de Maas, of mogelijk zelfs eerder.¹²⁶ De afdamming van deze dode riviertak (de Werkendam) heeft vóór 1230 plaatsgevonden, maar de Alm stond nog tot 1000 na Christus in contact met de Werken. Mogelijk lag de *munde* op de plek waar de Werken zich van de Alm afsplitste. Dan lijkt de situatie van *Wirkenemunde* wel heel erg op *Duplamunde*. Als we kiezen voor een *munte* op de oeverwal langs de Werken dan kan deze naam heel oud zijn: langs een verlande waterloop viel voor een lokale machthebber immers weinig eer te behalen. Als er toch een *munte* langs de Alm bij het afsplitsingspunt van de Werken heeft gelegen zou de naamgeving wat jonger kunnen zijn.

In dit artikel heb ik vanuit een geïntegreerd perspectief getracht het landschap van de Groote Waard te reconstrueren. Een kritische beschouwing van enkele toponiemen in dat oude cultuurlandschap bracht ongerijmdheden aan het licht tussen 'gewone' geografische wetmatigheden zoals de richting waarin de rivieren stromen en de ligging van deze nederzettingen in het historische landschap. Dit lijkt ook op te gaan voor enkele naamsverklaringen die onder naamkundigen opgang doen. Hoe dit ook zij, uitspraken over de ouderdom van de naam *munte* laat ik als historisch geograaf graag aan de deskundigen over. Over de ligging, maar ook over de betekenis van deze *munden* en *munten*, gevat in hun historisch-landschappelijke context, is het laatste woord nog niet gesproken. Er liggen langs de Europese waterlopen nog genoeg *monde*-, *munde*- en *munte*-toponiemen mogelijk op een nieuwe of minstens een aanvullende naamsverklaring te wachten, een die recht doet aan de leef- en denkwereld van onze Europese voorouders. Ik sluit daarbij een oorspronkelijke betekenis van enkele *munden* als 'versterkte verhoging langs, of bij een waterloop' vooralsnog niet uit. Dat deze betekenis van de *munden* die bij een afsplitsing, of een uitmonding van een rivier lagen in de loop van de tijd verloren is gegaan en er een versmelting, of reïnterpretatie met het jongere begrip *mond* heeft plaatsgevonden is zeer goed mogelijk.¹²⁷

Naschrift: Enkele *mutha*-, *-munde*-, *-monde*-, en *-munte*-namen buiten de Goote Waard

Ook buiten het gebied van de Groote Waard roept dit onderzoek op het grensvlak van de historische geografie en de naamkunde nieuwe vragen op. Blok heeft een kaart beschreven met inguaeonismen waarop de verspreiding van de *-muiden* en *-monde*-namen in Nederland is aangegeven. Hij signaleert een inguaeoonse overgang van *-mutha* naar *-monde*, beide in de betekenis van ‘monding’.¹²⁸ Daarnaast komen er nog andere *-monde*-namen voor die “... geografisch gescheiden (zijn) van het niet-inguaeoonse monde”.¹²⁹ Hoewel ik deze taalkundige afleidingen niet op hun merites kan inschatten, dient zich, gezien het voorafgaande, toch ook een andere, meer historisch-landschappelijk georiënteerde naamsverklaring aan. Een oudere vorm voor de *-monde*-namen is vaak *-munde*. Deze *munden* betekenen veel, maar de naamsverklaring ‘monding’ ligt historisch-landschappelijk gezien soms minder voor de hand dan altijd wordt aangenomen. Hoe *Ruremunde* of *Roremunt* en de *Warmunde* kunnen worden begrepen heb ik aangegeven. Nieuw onderzoek naar de oude *-munde*-namen, in de traditie van de Wageningse Edelmannen,¹³⁰ waarbij geologie, geomorfologie en bodemkunde worden gerelateerd aan archivalia en oude kaarten, brengt de toponymie en de historische geografie verder. Voor een eerste aanzet hiertoe biedt een inventarisatie van de oude *-munde*-, *-monde*- en *-munte*-namen uit het lexicon van Künzel, Blok en Verhoeff een goede leidraad (tabel 1).¹³¹ Het is vrij eenvoudig een tweedeling in dit namenbestand aan te brengen, namelijk tussen de *mutha*-namen en de *-monde*- of *-munde*-namen. Künzel et al. scheren de meeste *-munde*- en *-monde*-namen die vóór 1200 in de archieven worden genoemd over een kam, met naamsverklaringen die altijd teruggaan op ‘monding’. Daarnaast herkennen zij in de oude namenvoorraad slechts één *-munte*-naam. Het in 794 genoemde Wichmond (*UUithmundi*)¹³² en het in 1108 genoemde Helmond (*Helmund*)¹³³ is niet in een van de hierboven genoemde categorieën onder te brengen.

Ook onder later vermelde toponiemen, waarvan de meeste tot op de dag van vandaag worden gebruikt, zijn er de nodige namen die teruggaan op een *-mutha*-naam, zoals Sint-Anna ter Muiden, Arnemuiden, Genemuiden en Cellemuiden. In totaal zijn in het Nederlandse taalgebied ongeveer dertig *-mutha*-namen bekend.¹³⁴ Een greep uit de na 1200 bekende *-monde*-namen in Nederland, zoals Zoelmond en het misschien wel te doorzichtige Driemond,¹³⁵ blijft intrigeren. Buiten Nederland kunnen genoemd worden het Noordduitse Swinemünde, Travemünde en Penemünde. Maar ook het Vlaamse Dendermonde en Rupelmonde horen in dit rijtje thuis. De betekenis van de *-mutha*-namen staat wel vast: ‘monding’, maar van de *-monde*-namen ben ik niet meer zo zeker. Een verkennende rondgang langs enkele in tabel 1 genoemde *-monde*-namen versterkte mijn twijfels.

De naamsverklaring die Künzel et al. van het in 922 genoemde *Ekunde* of Egmond-binnen geven zet de *mutha*-*munde*-discussie op scherp.¹³⁶ Met enige terughoudendheid verwijzen zij naar het oud-Nederlandse *mund* als ‘monding’, “... al zou men hier een friese vorm *mûthan* verwachten” (sic).¹³⁷

Datmunda maakt met *Rumelacha* en *Tadia* onderdeel uit van een drietal goederen, dat eind zevende eeuw aan Willibrord wordt geschonken. Hoewel men lange tijd heeft gedacht dat deze goederen in Luxemburg gesitueerd waren, niet ver van Willibrords abdij Echternach, is halverwege de vorige eeuw vooral vanuit een historisch-topografische optiek aangetoond dat het mogelijk Gemonde, Ruimel en Theere(heide) langs de Dommel onder Den Bosch betreft.¹³⁸ Deze nederzettingen, zo blijkt uit een gedetailleerde landschaps- en bewoningsreconstructie voor de vroege Middeleeuwen die ik voor Midden- en Oost-Brabant heb vervaardigd, liggen op gronden die worden gerekend tot de “Oudste kernen van het intensief gebruikte cultuurland ca. 800 na Chr.”.¹³⁹ Voor deze reconstructie had ik gebruik gemaakt van verschillend gekleurde historische informatie, maar ook van meer historisch-geografische en ‘historisch vertaalde’ moderne bodemkundige en hydrologische gegevens. *Datmunda*,¹⁴⁰ of Gemonde is binnen deze historisch-landschappelijke setting niet als ‘monding’ aan te merken. Er stromen hier geen

zijriviertjes in de Dommel, die hier trouwens ook geen monding heeft.¹⁴¹ Was *Datmunda* een *munde* of *munte*: een (versterkte) heuvel langs de Dommel, mogelijk op of bij de hoger gelegen oude begraafplaats?

Tabel -mutha-, -munde-, -monde-, en -munte-namen vermeld vóór 1200 (Künzel et al. 1988)

	oudste schrijfwijze	eerste vermelding	ligging/ identificatie	pagina
-munde- en -monde-namen	<i>in Datmunda</i>	698-699	Gemonde	107
	<i>Ekmundē</i>	922	Egmond Binnen	124-125
	<i>Ghiezenmonde</i>	1198	in de omgeving van Giessendam	149
	<i>Lakesmunde</i>	1180	Lexmond	223
	<i>Masemunde</i>	1134	bij Heusden N-Br.	237-238
	<i>a Markemunde</i>	1122-1145	bij Roosendaal N-Br.	242
	<i>de Ruremunde</i>	ca. 1150	zie dit artikel	304-305
	<i>Stillinhabagamundi</i>	814-815	in de Betuwe	333
	<i>in UUarmelde</i>	918-948	Warmond (zie dit artikel)	385
	<i>iuxta Wirkenemunde</i>	1064	zie dit artikel	404
-mutha-namen	<i>apud Islemunde</i>	1125-1130	IJselmonde	412
	<i>Almisuthe; Almifuthe</i>	1105	Almsvoet (zie dit artikel)	64
	<i>in Emedun</i>	944	Westeremden bij Stedum (Groningen)	393
	<i>Gestnipemutha</i>	918-948	waarschijnlijk in de provincie Utrecht	148
	<i>Huntemuden</i>	1148	in de omgeving van Ossendrecht	186
	<i>Letthemutha</i>	XI AL	eimuiden	222
	<i>ad Masamude</i>	772 of 776	Monster?	244
	<i>in Amuthon</i>	918-948	Muiden	255-256
	<i>in Rinesmuthon</i>	ca. 1150	mogelijk identiek met Leimuiden	302
	<i>Schaldemermur</i>	1102-1161	oude naam voor de Westerschelde?	316
-munte-naam	<i>de Islemuthen</i>	1133	IJsselmuiden	413
	<i>Ouermunte</i>	1153	Urmond	356

Het in 1198 genoemde *Ghiezenmonde* wordt in de omgeving van Giesendam gelokaliseerd, "... verdrongen in de St. Elizabethsvloed".¹⁴² Juist in deze omgeving zijn ook enkele donken aanwezig die zeer goed als *munde* of *munte* gefunctioneerd kunnen hebben. Was *Ghiezenmonde* een versterkte heuvel langs de Giessen, daar waar deze rivier in de Merwede uitmondde? Of was het een bij de overstromingen onthoofde donk, of weggeslagen hoger deel van de zuidelijke oeverwal van de Merwede, tegenover de plek waar de Giessen in de Merwede uitmondde?

Het in 1180 genoemde Leksmond (... *urbem episcopi Lakesmunde (...) vastavit*) wordt ook gezien als monding van de *Lake*. Künzel et al. melden op gezag van de Kleefse burchtenkenner Gorissen dat "... in 1269 de burcht (wordt) aangeduid met *urbem veterem*".¹⁴³ Is hier weer sprake van een versterkte heuvel of hoger deel van de oeverwal?

Een bijzondere vermelding uit 1134 is *Masemunde* dat door Ramaer in de omgeving van Heusden wordt gesitueerd.¹⁴⁴ Als deze locatie juist is dan lijkt het me bijna vanzelfsprekend dat ook hier sprake moet zijn van een *-munde*-naam in de betekenis van *-munte* 'versterkte heuvel'. De nadere onderscheiding *Masemunde* geeft aan dat er ook andere *munten* langs andere waterlopen in de omgeving benoemd waren; versterkte hoge oeverwallen of donken, zoals het hiervoor genoemde *Ghiezenmonde*, of *Wirkenemunde*.

Het in 814-1815 genoemde *Stillinhabagamundi* wordt in de Betuwe gesitueerd.

Naast een mogelijke naamsverklaring uit *gemundi* ‘monding’ met *aba* ‘water’: stil water, of een afgesneden Rijntak, kan het oud-Nederlandse *hagamundi* (in het middel-Nederlands *hëgmunde*, *hengmunde*) hier een rol spelen, met als betekenis ‘land van de heer met ?’.¹⁴⁵ Een nadere betekenis als ‘een omheinde *munde*’ is ook een optie.¹⁴⁶ In de Betuwe zijn zowel donken als hoge oeverwallen aanwezig om een omheinde *munde* vorm te geven.¹⁴⁷

De oudste vermelding van IJsselmonde luidt in het Liber S. Adalberti in 1125-1130: *apud Islemunde*.¹⁴⁸ In dezelfde bron is later sprake van een *castrum* bij IJsselmonde.¹⁴⁹ Hebben we hier weer een versterkte *munde*?

Ter afsluiting van deze paragraaf met vragen en louter suggesties nog een enkele opmerking. Het in 1133 genoemde IJsselmuiden (... *de Islemuthen*) heeft een naam die zeer doorzichtig lijkt: *muthen*: ‘monding’ met de waternaam IJssel. Laat nu juist de kern van IJsselmuiden met de kerk liggen op een knoepert van een rivierduin: de Plas- en Zandberg,¹⁵⁰ een *munde* bij uitstek toch?

In dit naschrift heb ik een verkennende rondgang langs enkele andere *-mund-*, *-mond-* en *-mutha-*namen gemaakt, waarin ik enkele mogelijk alternatieve of aanvullende naamsverklaringen heb geopperd. Naamkundige twijfels heb ik in de voetnoten opgenomen. Voor andere *munde*-namen, zoals die welke de kern van de landschapsreconstructie van de Groote Waard uitmaakten, vond ik de naamsverklaring vanuit een historisch-geografisch perspectief soms meer voor de hand liggen dan de puur taalkundige, die binnen de historisch-landschappelijke context niet juist kòn zijn. Zo lijkt de opmerking uit naamkundige hoek “... dat het niet valt weg te redeneren, dat *-mond* wel erg vaak met riviernamen is verbonden, wat toch suggereert dat het iets met monding te maken heeft.” hout te snijden, zeker waar mij werd voorgehouden dat ik dan toch “... veel meer plaatsnamen zou moeten vinden waarin een eventueel *-mont* met andere elementen is verbonden”.¹⁵¹ Toch is deze redenering minder sluitend dan hij lijkt. In Nederland en aangrenzende gebieden is ook het ‘binnenland’ doorschoten met waterlopen en -loopjes. De bewoning was (noodzakelijkerwijs) meestal bij deze waterlopen gesitueerd, welke in een aantal gevallen zelfs de naamgever van de nederzettingen zijn geweest.¹⁵² Zelfs in het reliëfrijke landschap van Zuid-Limburg lagen de meeste oudere nederzettingen, bij de bron, aan de bovenloop, of in de rivier- en beekdalen.¹⁵³ De door mij gesignaleerde onduidelijkheid over de *-munde* en *-monde*-namen is natuurlijk niet nieuw. In 1962 merkte Tummers al op dat “... *-mont* ‘berg’ kan verward worden met *-mond* ‘monding’”.¹⁵⁴ Een van de manieren waarop hij beide meende te kunnen onderscheiden was door de beklemtoningsleer van Henning Kaufmann toe te passen. Riviernamen+*-mond* zijn daarin te herkennen aan de klemtoon op het eerste lid. Romaanse *-mont* namen hadden oorspronkelijk de klemtoon op het tweede lid, “... maar bij de vernederlandsing is hij verschoven naar het eerste lid.” Of hiermee de kwestie is opgelost, of op z’n minst wat is verduidelijkt, is maar de vraag. Waar het eigenlijk om gaat is dat bij de naamsverklaring van oude toponiemen de naamkundige vanzelfsprekend opteert voor een etymologisch verantwoorde uitleg, terwijl de historisch geograaf als ras-integralist zijn ogen niet kan sluiten voor een naamsverklaring die misschien beter spoort met de historisch-landschappelijke context die uit zijn bronnenmateriaal naar voren komt. Slechts door geïntegreerd onderzoek kan deze patstelling worden doorbroken. Te kijken naar de leefomgeving waaraan door de vroegere bewoners vanzelfsprekende namen werden gegeven kan hierbij behulpzaam zijn. Toponiemen zijn hùn geëtiketteerde perceptie van hùn historische werkelijkheid; alleen zijn de oude etiketten voor historisch geografen èn voor naamkundigen soms nog maar moeilijk leesbaar.

* Eerder is een sterk vereenvoudigde Engelstalige versie van dit artikel verschenen: Chr. de Bont, 'A Dutch Atlantis five meters below sea level; reconstructing the medieval landscape of the Grootte Waard', in: T. Unwin and Th. Spek (red.), *European landscapes; from mountain to sea* (Tallinn 2003), 23-29. Ik wil prof. drs. Jelle Vervloet en ir. Gilbert Maas danken voor de prikkelende discussies die we over dit onderwerp hebben gevoerd, prof. dr. I. Zonneveld voor zijn uitgebreide schriftelijke reactie op de Engelse versie van het artikel en dr. A. Quak en ir. Jan ter Laak (aan wie ik dit artikel in herinnering opdraag) voor hun kritische naamkundige opmerkingen.

1 M.K.E. Gottschalk, 'Some aspects of the development of historical geography in the Netherlands', in: *Tijdschrift Koninklijke Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, tweede reeks, 77 (1960), 319-323.

2 J.H. Hingman, *De Maas en de dijken van den Zuid-Hollandschen Waard in 1421* ('s-Gravenhage 1885); J.C. Ramaer, *De omvang van het Haarlemmermeer en de meren waaruit het ontstaan is, op verschillende tijden vóór de droogmaking* (Amsterdam 1892). Ramaer (J.C. Ramaer, 'Geographische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de Middeleeuwen', in: *Verbandeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde, Nieuwe Reeks II*, 3 (Amsterdam 1899) had enkele jaren eerder een majestueuze studie naar de oudste geschiedenis van de Haarlemmermeer gepubliceerd, waarin hij nieuwe reconstructiemethoden introduceerde die bij zijn studie naar het oude cultuurlandschap van het westelijk rivierengebied hun waarde bewezen (Chr. de Bont, *Homines manentes apud amestelledamme; een historische geografie van Amsterdam en omgeving (800-1500). Legendabeschrijving bij de kaarten, schaal 1:50.000, 'Natuurlijk landschap 800 na Chr.', 'Ontginning en bewoning 1000-1250' en 'Waterstaat en waterbeheer 800-1850'* (Wageningen 2004).

3 Beekman, A.A., 'De gewesten van Noord- en Zuid-Nederland in 1300'. in: *Geschiedkundige atlas van Nederland. 's-Gravenhage 1932*.

Th. Van Rheineck Leyssius, 'Tekst bij de bladen Holland ten zuiden van het IJ in 1300 en Holland omstreeds den Sint Elizabethsvloed van 1421'. *Geschiedkundige Atlas van Nederland I*, tot 1561 ('s-Gravenhage 1938); S.J. Fockema Andreae, 'De Grote of Zuidhollandse Waard', *Studien over waterschapsgeschiedenis III* (Leiden 1950).

4 Ramaer was "ingenieur van den Waterstaat" (Ramaer, 'Geographische geschiedenis'; H.W. Lintens, 'Ramaer, Johan Christoffel (1852-1932)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland II* (Den Haag 1985). Beekman was van oorsprong officier bij de Genie (M.W. Heslinga, 'Anton Albert Beekman en de vaderlandse aardrijkskunde in het laatst van de negentiende eeuw', in: *Geografisch Tijdschrift Nieuwe Reeks*, 11 (1977), 33.

5 Vooral het zogenaamde Dordrecht-probleem, waarbij de waterlopen en hun stroomrichting bij Dordrecht keer op keer ter discussie werden gesteld, heeft de gemoederen nog flink bezig gehouden (zie bijvoorbeeld: C. Easton, 'Het Dordtsche probleem; de vroegere loop der rivieren bij Dordrecht', in: *Tijdschrift Koninklijke Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, tweede serie, 34 (1917). Renting geeft van deze soms onnavolgbare discussie een overzichtelijke tussenstand (G. Renting, *Verdronken land, herwonnen land: historische geografie van het Eiland van Dordrecht* (Alphen aan de Rijn 1993), 1-33).

6 Samengevat in G.P. van de Ven (red.), *Leefbaar laagland; geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (Utrecht 1993²), 33-89.

7 T. Stol, 'Opkomst en ondergang van de Grootte Waard', in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* (1981), 129-145.

8 M. Schönfeld, M., 'Dubbelvormen bij waternamen; Amstel-Angstel, Eem-Amer(sfoort), Dubbel-Devel', in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Lewven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, 29 (1953), 85-91. Dit artikel lijkt geheel uit het collectieve

wetenschappelijke geheugen te zijn verdwenen, want er wordt in de recentere literatuur over de Grootte Waard niet naar verwezen.

9 Chr. de Bont, G.H.P. Dirx, G.J. Maas, H.P. Wolfert, O. Odé en G.K.R. Polman. 'Aardkundige en cultuurhistorische landschappen van de Biesbosch; beschrijving en waardering als bouwstenen voor het landschapontwikkelingsconcept en de effectevaluatie voor rivierverruiming'. *Alterra-rapport 121* (Wageningen 2000).

10 De historisch gezien onlogische begrenzing van het studiegebied was door Rijkswaterstaat opgelegd: tussen de A 15, de A 27, de goederenspoorlijn naar Geertruidenberg en de A 16.

11 In dit artikel ga ik slechts zijdelings in op deze kwestie. De geologische kaart van Maas is voor dit onderzoek een werkbare basis gebleken (G.J. Maas, 'Geologische ondergrond', in: Chr. de Bont e.a. 'Aardkundige en cultuurhistorische landschappen van de Biesbosch', bijlage 1. Zie voor de meest recente visie: J.P.C.A. Hendriks, P. Cleveringa, L. van Beurden, H.J.T. Weerts, D.G. van Smeerdijk en D.B.S. Paalman, 'Dar voordrunkten 16 schone kerspele ...'; introductie op het moderne interdisciplinaire onderzoek naar de St. Elisabethsvloeden, 1421-1424', en: P. Cleveringa, J.P.C.A. Hendriks, L. van Beurden, H.J.T. Weerts, D.G. van Smeerdijk, D.B.S. Paalman, T. Meijer en H. de Wolf, 2004. 'So got overvloed der wateren...'; een bijdrage aan het multidisciplinaire onderzoek naar de St. Elisabethsvloeden en de periode die daaraan vooraf ging', beide artikelen in: P. van Dam, D. Damsma, J. Hendriks en H. Looijensteijn (red.), 'De nieuwe waterstaatsgeschiedenis; de interactie tussen mens en natuur in Holland', (Themanummer) *Holland, Historisch Tijdschrift*, 36 (2004) afl. 4.

12 H.J.A. Berendsen and E. Stouthamer, *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, the Netherlands*. (Assen 2001).

13 Stol 'Opkomst'; J. Renes, 'West-Brabant; een cultuurhistorisch landschapsonderzoek'. *Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem* 26 (Waalre 1985), 43-59; W. van der Ham, *De Grote Waard; geschiedenis van een Hollands landschap* (Rotterdam 2003).

14 Renes 'West-Brabant', 4-46 en fig. 9.

15 Twee riviersystemen – Rijn-Waal-Merwede en de Maas – moesten hun water kwijt door één uitmonding, wat de oorzaak is geweest van veel overstromingen in dit deel van het rivierengebied. Met de aanleg van de Bergsche Maas tussen Heusden en Geertruidenberg in 1900 en de sluiting van de overloop bij Heerewaarden rond 1935 is de vroegmiddeleeuwse situatie hersteld en kregen beide stroomgebieden weer een eigen monding (Chr. de Bont, '... Al het merkwaardige in bonte afwisseling ...'; een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant'. *Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem* 36 (1993), 44.

16 Een kaart uit 1357 geeft deze situatie en de gecompliceerde afdamming van de oude Maas bij Heusden duidelijk weer (G.C. Boyce, G.C., 'The controversy over the boundary between the English and Picard nations in the university of Paris (1356-1358)'. *Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne pas ses anciens élèves* (1937), 55-66; S.J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland van den Romeinschen tijd tot het midden der 19e eeuw* ('s-Gravenhage 1947); detail: De Bont 'Al het merkwaardige', afb. 6 en 20.

17 Stol, 'Opkomst', 138-140; Van der Ham, *Grote Waard*, 14-40. De zuidelijke begrenzing van de Grootte Waard in Brabant is voor het deel ten westen van de Donge gereconstrueerd door Renes, 'West-Brabant', 54, fig. 15) en in de Langstraat door De Bont ('Al het merkwaardige', 34-35 en afb. 14).

18 F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en beeren van Vriesland*, IV (Leiden 1756), 361; De Bont, 'Al het merkwaardige', 35.

19 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, II: de periode 1400-1600, (Assen 1975), 51-115.

20 De energieopvoering in de waterloop de Werken zit besloten in de naam: *werken*, in de betekenis

van 'draaien', of 'krommen' (R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, (Amsterdam 1988), 389). In de ondergrond is dit wringende karakter van de Werken nog goed zichtbaar (Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*, kaart 1).

21 Renes, 'West-Brabant', 53; K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde: ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demerengebied (400-1350)* (Zutphen 1996), 365; Van der Ham, 'Grote Waard', 19.

22 Meest recent hierover: P.C. Vos en R.M. van Heeringen, 'Holocene geology and occupation history of the Province of Zeeland', in: M.M. Fischer (red.) *Mededelingen Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO* 59 (1997), 5-109.

23 De overstromingen van 1421 en later betekenden voor dit gebied meer de bekende druppel die de emmer doet overlopen dan de oorzaak van de ondergang van de Grootte Waard en het ontstaan van de Biesbosch. Technisch was het mogelijk geweest om na het stormseizoen de gaten in de dijk van de Grootte Waard te dichtten. Zie de discussie bij Gottschalk ('Stormvloed', 51 e.v.), welke nog weinig aan zeggingskracht heeft verloren.

24 Maas, 'Geologische ondergrond'.

25 Brief van prof. dr. I. Zonneveld d.d. 25-06-2004. Zie ook: I.S. Zonneveld, *De Brabantse Biesbosch; een studie van bodem en vegetatie van een zoetwatergetijdendelta* (Wageningen 1960).

26 G.H.P. Dirx, 'Historisch-geografische verschillen en waarden na 1421', in: Chr. De Bont e.a., 'Aardkundige en cultuurhistorische landschappen van de Biesbosch', 47-60.

27 Nationaal Archief Den Haag, kaartenverzameling VHT 1895.

28 Th.A.M. de Groot, 'Geologische inventarisatie van het Eiland van Dordrecht'. *Rijks Geologische Dienst*, rapport nr. 1.110.016. (Haarlem 1996); J.P.C.A. Hendriks, *Aanvulling op het onderzoek van De Groot 1996, ten aanzien van de loop van de Dubbel in de ondergrond van het Eiland van Dordrecht* (typescript, z.p., z.j.).

29 Verwerking en literatuurverwijzingen: Maas 'Geologische ondergrond'.

30 Over de juridische zeggingskracht van oude grenzen die voor langere tijd waren 'verdrongen' zie: M.K.E. Gottschalk, *Historische geografie van westelijk Zeewo-Vlaanderen*, 2 dln. (Dieren 1983²).

31 Hingman, *De Maas*; Van der Ham, *Grote Waard*, 48-52.

32 H.B. Demoe, *Mandegoed schandegoed. Een historisch-geografische beschouwing van de markerverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw* (Zutphen 1987).

33 H.J.T. Weerts en H.J.A. Berendsen, 'Late Weichselian and Holocene fluvial palaeogeography of the southern Rhine-Meuse delta (The Netherlands)', in: *Geologie en Mijnbouw* 74 (1995), p.204 e.v.; Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*.

34 F. Sonnevel, 'Bodemkartering en daarop afgestemde landbouwkundige onderzoeken in het Land van Heusden en Altena'. *De bodemkartering van Nederland XVIII*, (Wageningen 1958); P. Harbers, *Toelichting bij kaartblad 38 Oost Gorinchem bij de Bodemkaart van Nederland 1:50.000*, (Wageningen 1981); P. Harbers, *Toelichting bij kaartblad 44 Oost Oosterhout bij de Bodemkaart van Nederland 1:50.000*, (Wageningen 1990).

35 B.W. Braams, *Weyden en zeyden in het broek; middeleeuwse ontginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena* (Wageningen 1995), 112-117.

36 Schönfeld, 'Dubbelvormen'.

37 D. de Vries (red.), *Kaarten met geschiedenis; een selectie van oude getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel Nijenhuis* (Utrecht 1989), 87-88.

38 Nationaal Archief, kaartenverzameling VHT 1895, doorlopend in een kaart voor het gebied ten noorden van de Langstraat (VHT 1456); K.

Zandvliet, *De Biesbosch bij Geertruidenberg door Pieter en Jacob Sluyter* ('s-Gravenhage 1979).

39 De Groot, 'Geologische inventarisatie'.

40 Hendriks, *Aanvulling*.

41 M. Schönfeld, 'Nederlandse waternamen'. *Bijdragen en mededelingen der naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam* 6 (Amsterdam 1955), 46-47. Zie ook: L.J. Pons, *De Zwijsdrechtse Waard in 1332; een reconstructie op grond van bodemkundige gegevens* (Zwijndrecht 1994).

42 L.J. Pons, De oorspronkelijke hoevenverkaveling van de Ambachtshoerlijken van de Zwijsdrechtse Waard. *Zwijsdrechtse wetenswaardigheden* II, (z.p. 1998), 208.

43 Stol 'Opkomst'.

44 Weerts en Berendsen, 'Late Weichselian', 204-207, i.h.b. afb. 5 nr. 28; Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*.

45 Was dit wel het geval geweest dan was, voordat de Werken aan de Merwedekant werd afgedamd, wat kort voor 1230 moet hebben plaatsgevonden, de wortel van de aftakking wel eerder afgedamd. De Werkendam zou pas in tweede instantie zijn aangelegd.

46 Ondanks de angstige rechte loop leek het mij beter deze lijn in de reconstructie te volgen dan het voor deze reconstructie zeker te oude oerdal van de Donge. Bij het terugwinnen van het verdronken land is deze lijn, evenals ik hiervoor voor de oude Maasloop heb beschreven, in het nieuwe landschap als het ware opgekleurd.

47 Maas, 'Geologische ondergrond', bijlage 1.

48 O. Odé, 'Archeologische waarden: vindplaatsen en verwachtingen', in: Chr. de Bont e.a., 'Aardkundige en cultuurhistorische landschappen van de Biesbosch', 29-40 en bijlage 3.

49 Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 34, afb. 1.

50 *Atlas van Nederland: Bewoningsgeschiedenis* ('s-Gravenhage 1984); H. Renes en J. Schuijff, 'Historische geografie van Nederland in kaart; toelichting op de kaarten 5 en 6 in deel 2 (Bewoningsgeschiedenis) van de nieuwe editie van de Wetenschappelijke Atlas van Nederland', in: *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 2-3 (1984), 83-89.

51 Voreensamenvatting van de veenproblematiek: G.J. Borger, 'Draining-digging-dredging; the creation of a new landscape in the peat areas of the low countries', in: J.T.A. Verhoeven, *Fens and bogs in the Netherlands: vegetation, history, nutrient dynamics and conservation* (Amsterdam/New York 1992), 131-171.

52 Stol, 'Opkomst', 131.

53 Zie over de relatie tussen de verschillende middeleeuwse agrarische veenlandschappen, andere ontginingslandschappen en de verschuiving van de grenzen daartussen in de loop van de tijd: Chr. de Bont, 'The cyclone's eye: historical dynamics and valuation in the man made landscapes of the Netherlands', in: P. Sereno and M.L. Sturani (red.), *Rural landscape between state and local communities in Europe; past and present* (Turijn 1998), 203-213. Het door Renes veronderstelde oorspronkelijke veendek bij Babiloniënbroek in het Land van Altena (J. Renes, 'Bewonings- en ontginingsgeschiedenis'. *Toelichting bij de bodemkaart schaal 1:50.000*, kaartblad 44 Oosterhout Oost (1990), 31) is door Braams (*Weyden en zeyden*, 33 e.v.) afdoende weerlegt.

54 Prof.dr. I. Zonneveld (brief d.d. 25-06-2004) wees er nog eens op dat het afgezette kleipakket niet bestaat uit mariene afzettingen "...maar fluviaatle van de zoete getijdenrivier (...). Bij de Stichting voor Bodemkartering heeft men de (...) in de zestig jaren als getijdenafzettingen benoemde gronden integraal als zeeklei op alle kaarten gezet (...) met in kleine lettertjes een onderscheiding in zoet, brak en zout. Wij noemden die brakke en zoete getijdenklei: Estuarium klei. Door die valse term zeeklei, ook voor in zoetgetijdenwater afgezette riviersedimenten, is er een hardnekkig misverstand gekweekt dat er geen zoetwatergetijdengebied zou bestaan."

55 J.A.J. Vervloet en J.R. Mulder. 'Cultuurhistorisch onderzoek in het landinrichtingsgebied

Ijsselmonde'. *Stichting voor Bodemkartering*, rapport nr. 1682 (Wageningen 1985), 20. Dit komt overeen met de visie van Pons op het oorspronkelijke substraat van de Zwijsdrechtse waard (Pons, 'Zwijsdrechtse Waard'). In 1334 wordt de Dordtse Waard vermeld als de 'kleizijde' van de Groote Waard (Renes, 'West-Brabant', 46). Hoewel rivierklei als gevolg van overstromingen niet kan worden uitgesloten, duidt dit toponiem toch zeer waarschijnlijk op een toegenomen mariene invloed die ten koste ging van het oorspronkelijke veen (zie ook Pons, 'Oorspronkelijke hoevenverkaveling').

56 K.A.H.W. Leenders, 'Verdwenen venen: een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad (1250-1750)'. *Reeks Landschapsstudies* 13 (1989); Leenders, *Turnhoutervoorde tot Strienemonde*; De Bont, 'Al het merkwaardige', vooral 23-24.

57 De Bont, 'Al het merkwaardige', 31 noot 47. De Loint, die op de negentiende-eeuwse topografische kaarten ten zuiden van Waalwijk stroomt en dan westelijk om Besoijen naar het noorden afbuigt is mogelijk het restant van een dergelijk veenstroompje.

58 Stol, 'Opkomst', 131.

59 Leenders, 'Verdwenen venen', 113-116 en Leenders, *Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 390, 392 e.v., fig. 9.1 en 495 e.v.

60 De Bont, 'Al het merkwaardige', 30 noot 47 en Chr. de Bont, 'Cultuurhistorie van de Langstraat; als fijn bladerdeeg', in: B. Strooeman e.a., *Lijnen in een gelaagd land; beheers- en ontwikkelingsperspectief voor De Langstraat vanuit een cultuurhistorische invalshoek* (Amsterdam 2003), 10-11.

61 Ramaer, 'Geographische geschiedenis'.

62 Van der Ham, *Grote Waard*, 19.

63 Renting, *Verdronken land*, 26.

64 Leenders, *Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 390.

65 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 64.

66 Dedoor Moerman (H.J. Moerman, 'Nederlandse plaatsnamen', in: *Nomina Geographica Flandrica, Onomastica Neerlandica. Studien* 7 (1956), 254) gegeven verklaring Almvoorde, laat ik verder buiten beschouwing.

67 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 255-256. Over deze vermelding in relatie tot de nederzetting Muiden: D.P. Blok, *Ortsnamen*. Typologie des sources du Moyen Âge Occidental (Turnhout 1988), 31.

68 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 120.

69 Leenders, *Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 629-630.

70 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 120.

71 Schrijnemaker (M.J.H.A.), Schrijnemaker, *De Nederlands-Limburgse nederzettingenamen naar hun oorsprong en betekenis verklaard* (typescript, z.p., z.j.), aangehaald door J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel; een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg*. Maaslandse Monografiën, groot formaat 9 (Leeuwarden/Maastricht 1999), 275-276) geeft een aantal twaalfde-eeuwse vermeldingen van Roermond die elk het bestanddeel *-munde* in zich hebben.

72 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 304-305.

73 De monding van de Roer is al in de veertiende eeuw zodanig vergraven dat de oudste situatie volgens Renes, ('Landschappen van Maas en Peel', 140) nauwelijks te reconstrueren is.

74 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 356. Volgens dr. A. Quak (schriftelijke mededeling d.d. 21 dec. 2004) is de relatie tussen *mund* en het Lat./Rom. *mont* niet zo direct want "... dan zou je minstens enkele schrijvingen met *-nt-*verwachten."

75 Mondelinge mededeling prof. dr. D.P. Blok. Schrijnemaker (*Nederlands-Limburgse nederzettingenamen*, aangehaald in Renes, 'Landschappen van Maas en Peel', 276) zag de *munte* bij Roermond al als een versterkte heuvel. Ook bij P.L.M. Tummers, *Romaans in Limburgse*

aardrijkskundige namen (Assen 1962), 52 e.v.

76 Deze etymologische onderbouwing is verwoord door ir. Jan ter Laak uit Amsterdam. Hij verwijst o.a. naar F. Kluge (bewerkt door E. Seebold), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, (Berlin 2002²⁴).

77 A.D. Mills, *Oxford dictionary of English place-names*, Oxford-New York 1998²⁵, 287 ('Richmond'). Dr. A. Quak wijst mij er op (schriftelijke mededeling, d.d. 21 dec. 2004) "... dat het Engelse woord *mund* – als afleiding van fra./lat. *mont-* 'strong hill' – niet zonder meer vereenzelvigd mag worden met het Duitse *-mund* in Vormund, Mündel en dergelijke. In het laatste geval gaat het om een rechtstroom, die van Germaanse oorsprong lijkt te zijn en ook in het Middenlands in bijvoorbeeld **mundboro* > *monber* of zoets voorkomt. Ik ben niet zo zeker, of die term ook voor een toponymische aanduiding gebruikt kon worden."

78 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 304.

79 Tummers, *Romaans in Limburgse namen*, 52.

80 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 385. Aan *mond* in de betekenis van 'monding, uitstroming in zee' wordt door Van Berkel en Samplonius terecht getwijfeld (G. van Berkel en K. Samplonius, *Het plaatsnamenboek. De herkomst en betekenis van Nederlandse plaatsnamen* (Houten 1989), 194).

81 R. Rentenaar, 'De Nederlandse duinen in de middeleeuwse bronnen tot omstreeks 1300', in: *Geografisch Tijdschrift*, Nieuwe Reeks 11 (1977), 361-376.

82 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 320.

83 De Bont, *Homines manentes*.

84 Pons en Van Oosten (L.J. Pons en M.F. van Oosten, 'De bodem van Noord-Holland'. *Toelichting bij blad 5 van de Bodemkaart van Nederland schaal 1:200.000*. Stichting voor Bodemkartering, (Wageningen 1974) spreken van 'zanderijgronden'

85 Dr. A. Quak geeft aan (schriftelijke mededeling, d.d. 21 dec. 2004) dat "... het type *Warmunde* een zeer oud type (vgl. *Wercundia* Werkhoven) is, dat van een element **var-* m- is afgeleid dat ook elders als hydroniem voorkomt. Dus de opvatting bij Künzel (*Lexicon Nederlandse toponiemen*, 385) is zeker plausibel." Quak verwijst hierbij naar A. Nyman, 'Nordiska ortnamn på -und'. *Studier till en Svensk ortnamnsatlas* 16; *Serie Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi* 70 (Uppsala 2000). Maar ook latere versmelting of reïnterpretatie van naamkundige begrippen is hier niet uit te sluiten (zie noot 127).

86 Maas, 'Geologische ondergrond', 14, afb. 3, 16 en bijlage 1.

87 Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*, fig. 9.8: 'younger Dryas colian dunes'. Voor de oudste bewoners van het rivierengebied was het niet van belang of het hier rivierduinen of dekzandruggen betrof. Slechts de drogere en beakkerbare hogere ligging trok hun aandacht.

88 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 120-121. Braams (*Weyden en zeyden*, 45-46, noot 60) plaatst dit – *donk* – toponiem in Belgisch Limburg.

89 Odé, 'Archeologische waarden'.

90 Schriftelijke mededeling prof. dr. I. Zonneveld d.d. 25-06-2004.

91 Leenders (*Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 164) geeft een mogelijke relatie tussen de naam van de rivier de Donge en de *dunc* van Raamsdonk, hoewel hij ook de relatie met Dongen niet uitsluit. Beide mogelijkheden zijn valide, waarbij de Donge is genoemd naar de (Raams-)dunc. Vervolgens is de Donge de naamgever van de nederzetting Dongen, dit laatste een op zich gewoon verschijnsel. Dongen is immers pas in de dertiende eeuw ontstaan (De Bont, 'Al het merkwaardige', 37 e.v.; Leenders, *Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 309). Over de betekenis van 'raam' bestaat geen eenduidigheid: een persoonsnaam **bravm*: 'raaf', of *rams*: 'dasloek' (van het Germaanse **bramesan*) (Van Berkel en Samplonius, *Plaatsnamenboek*, 150).

92 De Bont 'Al het merkwaardige', 29 en afb. 14.

- 93 A.C.F. Koch, Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, ('s-Gravenhage 1970), nr. 47. Van Berkel en Samplonius (*Plaatsnamenboek*, 51) geven het jaar 976. Künzel et al. (*Lexicon Nederlandse toponiemen*, 118) hebben Drimmelen niet in hun lexicon opgenomen.
- 94 Van Berkel en Samplonius, *Plaatsnamenboek*, 51; Leenders, *Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 245.
- 95 De Bont, 'Al het merkwaardige', 23-34, i.h.b. afb. 14.
- 96 Weerts en Berendsen, 'Late Weichselian', 204 e.v.; Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*.
- 97 De Bont, 'Al het merkwaardige', afb. 14.
- 98 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 75.
- 99 Hoppenbrouwers (P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Territorialiteit en landsheerlijkheid; aspecten van de wisselwerking tussen de uitbreiding van de bewoning en staatsvorming in het bovenland van Heusden en de westelijke Langstraat in de veertiende eeuw', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 10 (1993), 8-59) had geen oog voor de ontginningsystematiek van de Langstraat: opstreckende verkaveling in zuidelijke richting, van de oeverwal af het veen in, met binnen dit systeem gefaseerde opschuivende bewoning, zoals dat door De Bont ('Al het merkwaardige', 30-31) is beschreven. Zie voor een afweging van beide meningen: Leenders, *Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 389 e.v.
- 100 Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*.
- 101 De Bont, 'Al het merkwaardige', 30 noot 47; De Bont, 'A Dutch Atlantis', 10-11.
- 102 De Maas was overigens ook om andere redenen belangrijk, bij voorbeeld als noordelijke grens van het bisdom Luik en later als grens tussen de Engelse en Picardische natie (een soort studentenvereniging) van de universiteit van Parijs (Boyce, 'The controversy').
- 103 Odé, 'Archeologische waarden'.
- 104 Deze datering is gekozen gezien de door mij aangehouden datering voor de agrarische veenontginningen van de Langstraat: "Toen de Graven van Holland zich op het eind van de 11e eeuw van het gebied (*Veenriim*) meester maakten, waren zij bezitters van een, al grotendeels ontgonnen, rijk agrarisch gebied." (De Bont, 'Al het merkwaardige', 28, mede op gezag van Rentenaar (R. Rentenaar, 'Overmate ten zuiden van de Oude Maas in de Middeleeuwen', in: *Historiunculae* (Amsterdam 1965), 139. Leenders (*Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 389) bestrijdt deze visie op basis van de oudste vermeldingen van Baardwijk (1136) en Waalwijk (1200). Waar hij aan voorbij gaat is dat we niet weten op welke nederzettingen deze vermeldingen slaan: de primaire ontginningsnederzettingen dicht bij de Maasoever, of de verplaatste secundaire of zelfs tertiaire nederzettingen. In het eerste geval heeft Leenders gelijk; in het tweede geval is een datering van de ontginningen kort na 1000 na Christus niet irrecel.
- 105 Zie over deze relatie: Chr. de Bont, 'Reclamation patterns of peat areas in the Netherlands as a mirror of the mediaeval mind', in: J. Bethemont (red.), *L'avenir des paysages ruraux européens entre gestion des héritages et dynamique du changement* (Lyon 1994), 57-64.
- 106 Zie voor de betekenis en verspreiding van *-hoeven*-namen: E. Palmboom, 'De vorming van *-hoeven*-namen in de veenontginningen van West-Nederland', in: J.B. Berns e.a. (red.), *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam*. *Amsterdamse historische reeks*, grote serie 12 (Hilversum 1990), 278-299; L.J. Pons, 'De oorspronkelijke hoevenverkaveling van de Ambachtsheerlijkheden van de Zwijndrechtse Waard'. *Zwijndrechtse wetenswaardigheden* 2 (1998).
- 107 H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvolakte*, (Assen 1956). Voor het Langstraatse Sprang geeft Leenders ('Verdwenen vennen', 41) als hoeveoppervlak zestien morgen.
- 108 De Bont, 'Al het merkwaardige', 38.
- 109 Künzel et al., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 399; D.P. Blok, 'Nogmaals het bestanddeel *Drecht*', in: *Mededelingen Naamkunde* (1959), 12-16 en de discussie bij De Bont (Chr. de Bont, 'Modderen aan de voet van het Gooi; de betekenis van het topografisch archief van de middeleeuwse veenontginning Loosdrecht', in: *Tussen Vecht en Eem* 15 (1887), 52-60, aldaar noot 17. De kaart die Blok (D.P. Blok, 'Naamkunde', in: J. Daan en D.P. Blok, 'Van Randstad tot landrand; toelichting bij de kaart: dialecten en naamkunde (van de Atlas van Nederland, blad X-2)' *Bijdragen en mededelingen der dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 37 (1969), 47-51) geeft van de verspreiding van de *-drecht*-namen komt praktisch overeen met wat in historisch-geografische kringen als 'middeleeuwse agrarische veenontginningen' wordt aangeduid (Chr. de Bont, 'The significance of the Dutch historical geographic GIS Histland; the example of the mediaeval peat landscapes of Staphorst-Rouveen and Vriezenveen', in: H. Palang e.a. (red.), *Europaeen rural landscapes. Persistence and change in a globalising environment* (Dordrecht 2004), 345-358; G.J. Maas, C.H.M. de Bont en B. Makaske, 'De begrenzing van het gebied waarin veenkaden voorkomen', in: L.R. Wenthold en H. van Hemert (red.), 'Aandachtsgebieden veenkaden; inventarisatie van gebieden met veenkaden of kaden op veenondergrond'. *Stowa rapport* 36 (Utrecht 2005), 4.
- 110 Hoppenbrouwers, 'Territorialiteit en landsheerlijkheid', 23.
- 111 Van Berkel en Samplonius, *Plaatsnamen*, 200.
- 112 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 81.
- 113 Leenders, *Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 297.
- 114 Van der Linden, *De Cope*.
- 115 Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 80, die hiervoor gebruik maakte van: L.J. Pons, 'De geologie, de bodemvorming en de waterstaatkundige ontwikkeling van het Land van Maas en Waal en een gedeelte van het Rijk van Nijmegen'. *Verslagen Landbouwkundige Onderzoekingen 63-11. Bodemkundige Studies* 3 (1957).
- 116 De vraag is voor welk gebruik deze onderhoudsgevoelige natte infrastructuur was aangelegd. Voor het Land van Heusden en Altena is aangetoond dat de kommen dáár oorspronkelijk vruchtbaar genoeg waren om er op grote schaal haver te kunnen telen. Pas later zijn de gronden door bodemdegradatie zodanig uitgeput dat er nog slechts een extensief gebruik mogelijk was (Braams, *Weyden en zeyden*). Dit beeld strookt niet met de nog heersende opvatting dat de kommen binnen de lokale agrarische economie van weinig waarde zouden zijn en alleen als weidegebied konden worden benut. Het jaarlijkse onderhoud aan sloten en zegen lijkt ook in strijd met een zo extensief gebruik.
- 117 Over deze bewoningsdynamiek als gevolg van de aanleg van de doorgaande bandijken: De Bont, 'Al het merkwaardige', 60 en afb. 42.
- 118 Maas, 'Geologische ondergrond', bijlage 1.
- 119 Het volgende naar Odé, 'Archeologische waarden', 29 en bijlage 3. Hij geeft naast een aantal werkelijke vindplaatsen ook per stroomgordel aan wat er aan archeologica te verwachten valt.
- 120 Chr. de Bont, 'Historisch-geografisch landschap van de Groote Waard vóór 1421', in: Chr. de Bont e.a., 'Aardkundige en cultuurhistorische landschappen van de Biesbosch', afb. 5.
- 121 Renting (*Verdronken land*, 32) volgt Ramaer ('Geographische geschiedenis', 52) bij de duiding van deze Graaf als: "... een weg met aan weerszijden een sloot - een kade dus - die de ambachten van de Merwede scheidde van die langs de Maas."
- 122 Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*, kaart 1. Hoewel het altijd mogelijk is dat deze Graaf voor een deel bestaat uit een vergraven natuurlijk waterloop, zijn hiervoor geen aanwijzingen voorhanden.
- 123 Koch, *Oorkondenboek Holland Zeeland*, nr. 86 en de discussie over het echtheidsgehalte van deze oorkonde, die mogelijk terug gaat op een oorkonde uit 1064 (Koch, *Oorkondenboek Holland Zeeland*, nr. 85).
- 124 Maas, 'Geologische ondergrond', bijlage 1; Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*, 88.
- 125 Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*, fig. 9.8.
- 126 Maas, 'Geologische ondergrond', bijlage 1.
- 127 Zoals bijvoorbeeld *Nordcha* (889, kopie ca. 1520) in de betekenis van noordelijk woongebied *ga+north* (Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 262-263), dat onder invloed van het nabijgelegen Katwijk tot Noordwijk is geworden en ook als *-wijk*-naam werd gevoeld.
- 128 Schrijver suggereert dat naast de gemeenschappelijke ontwikkelingen die het Engels, Fries en de kustdialecten van het Nederlands en Vlaams hebben doorgemaakt tot Noordzeegermaanse of Inguaeoonse dialecten, ook een beïnvloeding vanuit de Keltische substraattalen heeft plaatsgevonden (P. Schrijver, 'De Keltische bijdrage aan het ontstaan van het Ingwaeoons', in: *Mededelingenblad van de Vereniging van Oudgermanisten* 2 (1999), 14-15).
- 129 Blok, 'Randstad tot landrand', 49-50 en kaart D.
- 130 J.A.J. Vervloet, 'Grundzüge der Entwicklung der Historischen Geographie in den Niederlanden mit besonderer Berücksichtigung der Genetischen Siedlungsforschung', in: P. Burggraaf (ed.), *Genetische Siedlungsforschung in Mitteleuropa und seinen Nachbarräumen* (Bonn 1988), 386. De bodemkundige prof. C.H. Edelman speelde een belangrijke rol bij de oprichting van de afdeling naamkunde van het P.J. Meertensinstituut te Amsterdam (Renes, 'Landschappen van Maas en Peel', 102; J.A.J. Vervloet, 'In memoriam mevr. dr. A.W. Edelman-Vlam (1909-1999)', in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 17 (1999), 3).
- 131 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*.
- 132 Het etymon luidde zeker *wictmundi* waarvan de betekenis onzeker is (Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 398).
- 133 Moerman ('Nederlandse plaatsnamen', 162) noemt Helmond en Urmond wel als *-munt*-namen.
- 134 Blok, 'Randstad tot landrand', kaart D: Nederland, België en een deel van Oost-Friesland.
- 135 Van Berkel en Samplonius, *Plaatsnamenboek*, 50.
- 136 De vermeldingen en naamsverklaringen in deze paragraaf zijn naar Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen* als in tabel 1, tenzij anders verwezen.
- 137 Zo geeft Moerman ('Nederlandse plaatsnamen', 162) als mogelijke naamsverklaring: een vergelijking met het Engelse Edgmond, uit *Egmondon* 'Egmonds dún'.
- 138 N.P. Sprenger de Rover, 'Rume Lacha, Datmunda en Tadia (698-699)', in: *Brabants Heem*, jaargang 3 (1951), 58-68.
- 139 Het volgende naar De Bont, 'Al het merkwaardige', 74-85, vooral afb. 48 en noot 490, p. 140-142 en de daar aangehaalde literatuur.
- 140 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 107.
- 141 Voor de historisch-landschappelijke context van Gemonde zie: De Bont, 'Al het merkwaardige', 75, fig. 48 en de daar gegeven literatuurverwijzingen.
- 142 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 149.
- 143 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 223.
- 144 Ramaer, 'Geographische geschiedenis van Holland', 232.

145 Künzel e.a., *Lexicon Nederlandse toponiemen*, 333.
 146 Als Hengemunde, waarvan het eerste gedeelte gelijk zal zijn aan dat in toponiemen als Hengevelde, Hengelo en Hengelaar en verwijst naar een omheining (*henge<hegne*) (schriftelijke mededeling ir. Jan ter Laak).
 147 Dr. A. Quak (schriftelijke mededeling d.d. 21 dec. 2004) uit zijn twijfel over deze door mij "... voorzichtig geuite verklaring van *stillinbabagamundi*. (...) Je zou dan gezien de Middelnederlandse vormen eerder onl. *bagimundi* of eerder nog *begimundi* verwachten (...) Een haplogogie [de syncope van een lettergreep, CdB] van (ha)ha met een vooropgeplaatste h-lijkt mij

zeker mogelijk." Toch is natuurlijk ook hier mogelijk dat door het niet meer begrijpen van de naam versmelting of herinterpretatie van deze oudere naam heeft plaatsgevonden.

148 O. Opperman, 'Fontes Egmundenses'. *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap*, derde serie 61 (1933), 72.

149 ... *cum vitrici sui R(otberti) comitis presidio Islemunde firmissimum castrum (...) adit* (Opperman, 'Fontes Egmundenses', 133).

150 De IJsselmuidense rivierduinen maken tussen Oosterholt en Grafhorst onderdeel uit van een zone met extreem hoog opgewaaide duinen.

151 Schriftelijke mededeling dr. A. Quak d.d. 21 dec. 2004.

152 Zie bijvoorbeeld: De Bont, 'Al het merkwaardige', 67-68 en de daar aangehaalde literatuur

153 J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap; nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Eijsden en*

Breust bij Maastricht (9^e-10^e eeuw) (Assen/Maastricht 1986); J. Renes, 'De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap'. *Maaslandse monografieën*, groot formaat 6 (1988).

154 Het volgende naar Tummers, *Romaans in Limburgse namen*, 52 e.v.